

5476

3(47.925)

8-16

4. March
1913

10 1347 854 1469
ՈՒՐՈՒ Ա. ԳԻԾ

ՄԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ՄԻՆՉ

Ց՝ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵԴՈՆԱՅԻ

ԳՐԵՑ

ՏՕՔ. Ն. ՏԱՂԱԽԱՐԵԱՆ

ՀԱՐՏԱՐԱԳԷՏ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾ
Ազատ ի Գիտութիւնս
ՊԱՇՏՈՆԱԿԱԼ ԱԿԱԴԷՄԻՈՅ
Ասպէս Երկրագործական Արժանեաց

Գ. ՏՊԱԳՐ. ԲԱՐԵՓՈՒՈՒԱԾ

7.925
-16

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Զ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

1913

1469
ՃԵ.191

9(47.925)

տ-16

պր.

ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ

L

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ՄԻՆԶ

Ց'ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻ

ԳՐԾՑ

ՏՕՔ. Ն. ՏԱՂԱԽԱՐԵԱՆ

Գ. ՏՊԱԳՐ. ԲԱՐԵՓՈՒՈՒԱՇ

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

—
1913

38487աւ

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Այս վերջին տարիներս՝ Ազգ. պատմութեան քննադատական ուսումն, օտար մատենագրաց մեր մասին տուած տեղեկութեանց նկատառումն, Ատորեստանեայց եւ Պարսից սեպածեւ գրօր արձանագրութեանց ընթերցմունք, եւ հայկական նմանօրինակ վիճադրոշմ գրուածոց մասնական լուծմունք, այնչափ փոխած են ի խորենացւոյ մեզ աւանդեալ պատմութիւնն, որ նոյն իսկ ոմանք յանդգնեցան մեր Պատմահայրն առասպելապատում եւ երագապատում անուանել. սակայն լուրջ քննութիւնք հետզհետէ երեւան կը հանեն խորենացւոյ պատմութեան ի՛նչ ինչ դէմքերն ու դէպքերը, թէպէտ տարրեր անուամբ, կարեւորութեամբ ու ժամանակագրական կարգաւ:

Այժմէն կարեւոր կը համարինք ըսել, թէ մեր բնագաւառը միշտ միեւնոյն բնակչութիւնն ունեցած չէ, վաղեմի ժողովուրդը խաղեան կ'անուանէր ինքզինքն, զոր մենք Նախահայ կը կոչմք. ասոնք երկրին միակ բնակիչներն էին մինչ 7րդ. դար (Ն. Բ.), եւ այդ ատեններն արեւմուտքէն եկող Արմեններէն մասամբ հալածուելով եւ մասամբ ալ անոնց հետ խառնուելով յառաջ եկած է հայ ցեղը. Հաւանականաբար խորենացին այդ երկու տարրեր ցեղերու աւանդութեանց մի խառնուրդը ներկայացուցած է, զորս ժամանակը պիտի անջատէ ու լուսարանէ:

Ուստի խորենացւոյ գործն իբր մի զանձարան նկատելու եմք՝ որ հաւանականաբար մեծ մասամբ ժողովրդեան բերնէն հաւարուած աւանդութիւններով հիւստւած է, եւ կրնայ պատմական ուսումնասիրութեանց համար իր օգտակարութիւնն օգտենալ:

Այս հայրենասէր գրչին՝ Հայոցս պատմական կենաց սկիզբն Ատորեստանեայցինին նման 23 դարեր յառաջ քան գրիստոս մղելու ճիգը՝ հարկադրած է զայն (ըստ մեզ) երիցս, միայն իշխանաց ցանկեր հաղորդելու, որք հաւանականաբար գոնէ իբրեւ իրարու յաջորդող վեհահապետներ կամ կառավարիչներ գոյութիւն ունեցած չեն: Այս ցանկերու միայն առաջնոյն (ստուարագոյնին) շնորհիւ գրեթէ տասն դարերու ժամանակամիջոց մը շահած է:

Դեռ ժամանակը հասած է Հայրենեան անուանեալ այս կարեւոր շրջանի իրական պատմութիւնը գրելու. պատմական ու բանասի-

(3874
77) 2004

2171-609

րական հետազոտությունը եւ Ազգ. սեպագնեւ արժանագրությունը կատարեալ ընթերցմունք՝ անշուշտ այս գործը պիտի դիւրացնեն, սակայն առ այս դեռ երկար տարիներու պէտք կայ.

Մենք կարեւոր համարեցինք ցարդ ձեռք բերուած ծանօթութեանց շնորհիւ՝ ուրուագծել հաւանական պատմութեան մեծ գծերն, ու զրել ներկայ նախախորձն՝ որ կրնայ շատերու զաղափար մը տալ այս նախնական շրջանի Ազգ. պատմութեան մասին, եւ իբրեւ առաջնորդ ծառայել՝ գիտնոց ու բանասիրաց հետազոտութեանց հետեւելու:

Գործս իր երկու առաջին տպագրութեանց մէջ մինչ Արշակունի հարստութեան հաստատությունն եւ քիչ մ'ալ աւելի կ'երկարէր. ինչ ինչ նկատումներով ներկայիս կանգ պիտի առնեմ Աղէքսանդր Մակեդոնացւոյ տիրապետութեամբ, որ աւելի գիտական սահման մ'է, իբր վախճան Հին դարուց պատմութեան:

Ներկայս երեք մասերէ կը բաղկանայ, առաջինը՝ մեր բնագաւառի հին բաժանմանց, անոր բնակչութեան, ցեղի, անուան ու լեզուի վրայ ընդհանուր տեսություն մ'է. երկրորդն՝ այս երկրի բնակչութեան մինչ ցԱղէքսանդր Մակեդոնացի քաղաքական պատմութիւնն է. իսկ երրորդն՝ այդ ժամանակամիջոցի քաղաքակրթութեան պատմութեան նախափորձն է:

1913 Յունիս, Կ. Պոլիս

ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

Գ. ԼՈՒԻՍ Ա.

ՄԵՐ ԲՆԱԳԱՒԱՒԱՌԸ—ԲՆԱԿԶՈՒԹԵԱՆ ՅԵՂԵՐՆ,

ԱՆՈՒՆՆԵՐՆ ԵՒ ԼԵԶՈՒՆ

§ 1. Մեր բնագաւառն ու իր հին բաժանումները

Մեր բնագաւառը կը տարածուի լայնութեան 37° – 41° եւ փարիզի միջօրէականով երկայնութեան 34° – 46° : Հայաստանի սահմանն էր հիւսիսէն Պոնտոս եւ Կովկասի լեռները (Վիրք, Աղուանք) եւ Կուր գետը, արեւելքէն Ատրպատական եւ Պարսկաստան, արեւելեան հարաւէն Մարաստան, հարաւէն Ասորեստան ու Միջագետք, արեւմտեան հարաւէն Կիլիկիա, արեւմուտքէն Փոնիգիա: Ստրաբոնի նկարագրած սահմանները կը համապատասխանեն մեր այս տուած տարածութեան, որ շուրջ 385,000 քառ. քիլոմէթր կը հաշուուի:

Մեր բնագաւառը բարձրաւանդակ մ'է, որոյ միջին բարձրութիւնն է 1,500 մէթր. ամենէն մեծ բարձրութիւնն է պորփիրային Մասիս լեռն՝ որ շուրջ 5,200 մէթր է:

Լեռներ. — Հայաստան Տաւրոսի, Անտիտաւրոսի եւ Կովկասեան շղթայից միջեւ ձգուած երկիր մը կրնայ համարուիլ: Տաւրոսի շղթայն կը սկսի Միջերկրականի Լիւդիոյ (Այտընի) նահանգէն եւ կ'ուղղուի դէպ արեւելք, անցնելով Մարաշէն (Ջէյթունէն), Մալաթիայէն, Սասունէն, Վանայ ծովուն հիւսիսէն եւ կ'երթայ դէպ ի Պարսկաստան: Այս լեռնապարին գլխաւոր բարձրութիւններն են Ալմատաղ՝ Նարաշի մօտ, Մուզէր տաղ՝ Արաբկիրի մօտ, Սասուն եւ Գրգուռ՝ Մշոյ մօտ, Սիփան՝ Վանայ լճին հիւսիսային կողմերն: Այս շղթային մաս կրնան համարուիլ Վանայ ծովուն շուրջընդոյրի լեռները, Նեբրովթ՝ արեւմուտք, Ընձաքիար՝ հարաւ, Արտոս եւ Վարագ՝ արեւելք, Աղու՝ հիւսիս:

Անտիտաւրոսը կը սկսի Արշիպեղազոսի եզրերէն՝ Պերկամայի մօտէն, կ'երթայ դէպ արեւելք, անցնելով Գոնիայէն, Կեսարիայէն, Արաբկիրէն, Կարինէն եւ կը վերջանայ քառագագաթն Արագածով (4,000 մ.): Այս շղթայի գլխաւոր բարձրութիւններն են Արգէոս՝ Կեսարիոյ մօտ (3,000 մ.), Եամուր՝ Արաբկիրի մօտ, Սեպուհ՝ Երզնկայի մօտ, եւ Կոր՝ Կարնոյ մօտ: Տաւրոս եւ Անտիտաւրոս Կեսարիոյ եւ Արաբկիրի մօտերն իրարու կը մօտենան:

Այս երկու շղթաներու Մեծ Հայոց մէջի զուգահեռական պարերու միջեւ ձգուած է Հայկական կամ Արարատեան պարն, որ Եփրատի երկու մեծ ճիւղերու (Գարա սուի եւ Արածանիի) մէջտեղէն սկսելով՝ կ'երթայ դէպ արեւելք եւ կը վերջանայ Մասիսով (5,200 մ.):

Այս պարի զանազան մասերն են Մնձուր, Առիւծ, Բարդոզ, Սուկաւետ (Քէօսէ տաղ), Ծաղկէոյ, Նպատու Սրայի լեռները: Սերմանց լեռինք (Ավսա կամ Պինկէօլ) Կարնոյ մօտերը կը միացնեն Անտիտաւրոսը՝ Հայկական պարին: Արձախու եւ Սիւնեաց լեռներն այս շղթայի մաս կրնան համարուիլ:

Պոնտական պարն որ Պրուսայի մօտակայ Բիւթանական Ողիմպոսէն կը սկսի եւ Սեւ ծովու հարաւին զուգահեռաբար դէպ արեւելք կը յառաջանայ, առնելով Բիւթանական, Պափլագոնիական անունները, Փոքր Հայքի հիւսիսային կողմը Պարխար լեռինք կ'ըսուին, որք ի Մեծ Հայս՝ Տայոց եւ Գուգարաց լեռները կը կազմեն:

Հայաստանի հարաւ արեւելակողման Կորդուաց լեռները Տաւրոսի շղթային մաս կրնան համարուիլ:

Տեսականօրէն Հայաստանի լեռներն իրարու զուգահեռական հինգ պարերու կը վերաբերին. Պոնտական, Անտիտաւրոսեան, Հայկական, Տաւրոսեան եւ Կորդուաց:

Առաջաններ եւ Գետեր. — Անտիտաւրոսի հիւսիսային երկիրները կը կազմեն Սեւ ծովու աւազանն, իսկ Տաւրոսի հարաւակողման երկիրները Միջերկրականի եւ Պարսից ծովու աւազաններն են:

Անտիտաւրոսի եւ Հայկական պարի միջեւ Պինկէօլի արեւելքը կը ձեւացնէ Երախսի աւազանն. արեւմուտքն Եփրատայ վերին ճիւղի (Գարա սուի) աւազանը, Հայկական պարի հարաւն Եփրատայ վարի ճիւղի (Արածանիի) աւազանը: Կովկասեան շղթայի եւ Հայկական Անտիտաւրոսի միջեւ գտնուած մասը կը ձեւացնէ Կուրի աւազանը:

Սեւ ծովու աւազանին յատուկ կարեւոր գետերն են .

1. Ճորոխ՝ որ Բաբերդի մօտ Սպերի լեռներէն կը բղխի . 2. Իրիս (Եէջիլ ըրմազ) որ Փոքր Հայքէն բղխելով՝ Եւրոկիոյ եւ Ամասիոյ միջեւ կ'ընթանայ . որոյ գըլխաւոր ճիւղը Գայլ գետը՝ Նիկիսարէն կ'անցնի . 3. Ալիս (Գըզըլ ըրմազ) Զարայի մօտերէն բղխելով՝ (Անտիտաւրոսի մաս) Սեբաստիայէն կ'անցնի եւ Կեսարիոյ կողմերն երթալէ վերջ՝ Պոնտական շղթայն կտրելով Սեւ ծով կը թափի :

Միջերկրականի մէջ թափող գետերէն մեզ համար կարեւոր են միայն . 1. Ճիհան՝ որ Տաւրոսի լեռներէն բղխելով՝ Մարաշի քովէն կ'անցնի եւ կը թափի Հայոց կամ Իսկէնտէրունի ծոցը . 2. Սիհան՝ որ Տաւրոսի լեռներէն կը բղխի , Ատանայէն կ'անցնի եւ կը թափի Ճիհանի բերնին մօտ :

Պարսից ծովու աւազանին գետերն են . 1. Եփրատ՝ որ Կարնոյ լեռներէն բղխելով արեւմուտք կ'ընթանայ , ապա հարաւ դառնալով՝ Հայաստանը երկուքի կը բաժնէ (Մեծ եւ Փոքր Հայք) . Խարբերդի մօտերը կ'ընդունի իր գլխաւոր ճիւղն Արածանին (Մուրատ սու) ըստ նախահայոց Արսանիա , որ Ծաղկէ լեռներէն կը բղխի եւ Մուշի քովէն կ'անցնի : Եփրատայ հայկական այլ գլխաւոր ճիւղերն են . Գայլ , Մանանաղի եւ Մելոս գետերը : Եփրատ դէպ հարաւ ընթանալով եւ Ասորեստանեայց երկրէն անցնելով՝ Պասրայի մօտ Տիգրիսի կը միանայ ու կը թափի Պարսից ծոցը : 2. Տիգրիս՝ որ Խարբերդի մօտերէն կը բղխի եւ Տիարպէքիրէն , Մու-

սուլէն ու Պաղտատէն անցնելով՝ Եփրատայ հետ կը կազմէ Շաթ-էլ-արապն եւ կը թափի Պարսից ծոցն : Այս արեւմտեան ճիւղը Սուբնատ գետ (Սեբենէ սու) անուանուած է , որոյ մէջ թափող գլխաւոր գետակն է Պոթան՝ որ Պիթլիզի կողմերէն կուգայ . իսկ արեւելեան ճիւղն է Զապ՝ որ Կորդուաց լեռներէն կը բղխի եւ Մուսուլէն քիչ մը վարօք կը միանայ արեւմտեան ճիւղին հետ :

Կասպից ծովու աւազանին գլխաւոր գետերն են .

1. Կուր՝ որ Կարնոյ լեռներէն բղխելով Կովկասի շղթային կը հետեւի դէպ արեւելք , ու կը թափի Կասպից ծովն : Աղստեւոյ գետակը կը թափի Կուր գետը : 2. Երասխը⁽¹⁾ կը բղխի Կարնոյ լեռներէն , Արարատեան նահանգն ողողելէ ետք Կուրի հետ կը միանայ եւ կը թափի Կասպից ծովը : Սա բուն հայկական գետ է , իր մէջ կ'ընդունի Մուրց , Պայամ , Ախուրեան , Մեծամօր , Քասաղ , Հրազդան , Ազատ , Դեղին , Կարմիր , Ռահ , Որոտան , Գուրաղայ գետակներն եւ Մագու գետն իր Տղմուտ վտակովն :

Լիճեր . — 1. Վանայ լիճը կամ ծովն որ Բզնունեաց , Ռշտունեաց , Տոսպայ եւ Վասպուրականի ալ անուանուած է , նախահայերը Նաիրիի մեծ ծով կը կոչէին զայն : Սա ծովէն 1825 մ. բարձր է եւ 200 քիլոմէթր շրջապատ ունի : Զուրը շատ աղի է , հրաբուխի բերան մը կը հա-

(¹⁾ Այս գետն ըստ Պրետարքոսի Հալմոս կ'անուանուէր , Արաք անուն հայ թագաւոր մը իր երկու աղջկանց մահուան առթիւ զգացած ցաւին հետեւանօք ինքզինքը այս գետը նետեց , որ այնուհետեւ Արաքս անուանուեցաւ :

մարուի, ունի 4 փոքր կղզիներ (Աղթամար, Կտուց, Լիմն եւ Առտէր): Միմիայն Տառնի ձուկը կ'ենէ անկէ:

2. Սեւանայ կամ Գեղամայ լիճ, ծովու մակերեւոյթէն 2,000 մէթր բարձր, անուշ ջուր եւ ձկնառատ (12 տեսակ ձուկ կը հաշուուի՝ որոց գլխաւորն է Իշխանաձուկն), 36 գետակ կ'ընդունի եւ Հրազդանի ծնունդ կ'ուտայ: Սեւան անուն կղզի մ'ունի:

3. Կապուտան կամ Որմիոյ լիճ, ծովու մակերեւոյթէն 1330 մ. բարձր, վեց կղզի ունի՝ որոց գլխաւորն է Թէլա: Կ'ընդունի 14 գետակ, խորութիւնը 14 մէթրը չ'անցնիր. ձուկ չ'ունի: Նախահայք զայն Նաիրի փոքր ծով կ'անուանէին:

4. Կան Նաեւ Խարբերդի լիճն եւ այլ մի քանի լճակներ (Փալաթ, Փառաւան, Գայլատոյ եւայլն):

Կլիմայ. — Հայաստանի տեղեկագրական վիճակը յառաջ կը բերէ կլիմայի այլազանութիւն, այնպէս որ անոր բարձր մասերը ցուրտ երկիրներ կը համարուին, իսկ հարաւի դաշտերը տաք կլիմայ մ'ունին. ըստ այնմ կը զանազանին եւ բոյսերն ու կենդանիներն. եւ ասկէ յառաջ կուզան Նաեւ բնակչութեան վարուց, բարուց այլազանութիւն:

Ընդհանուր առմամբ Հայաստանի ձմեռն երկար է եւ ձիւնաշատ, իսկ ամառը չոր ու տաք: Միեւնոյն երկրի ձմեռնային եւ ամառնային բարեխառնութիւնն ալ մեծապէս կը տարբերի. զօր օրինակ Արաքսի հովիտին մէջ ձմեռը մինչ — 25°, իսկ ամառը մինչ + 40° տաք կ'ընէ:

Խաչդուրայի հիմն ըստանումները եւ իր դրս-

ցիւները. — Հայաստանի աշխարհագրան վիճակը զայն շատ մը անջատ մասերու (նահանգ) կը բաժնէ, որոյ վասն եւ ի վաղուց այդ նահանգներն իրենց ուրոյն իշխանութիւններն ունեցած են եւ որք ապա ծնունդ տուած են Հայաստանի ծանօթ բաժանմանց նկարագրեալ ի Խորենացւոյ: Նախահայերու կամ Խալդեանց օրով Ուրարտի⁽¹⁾ (Արարատ) կ'անուանէր Վանայ ծովուն հիւսիսակողմեան երկիրն, ապա այդ անունը տրուած է Նաեւ այդ աշխարհի կարեւորագոյն լեռան՝ Մասիսի⁽²⁾:

Բէլա- կամ Բէլա- կը կոչուէր Վանայ ծովուն արեւելակողման երկիրն (Վասպուրական), իր Վան⁽³⁾ կամ Տուսպա կամ Տուուշպա (Տոսպ) մայրաքաղաքան:

(1) Ըստ Ատրեստանեայց Ուշտու, Ուրուշտու. եւ ըստ Բաբեյացւոց Ուրտու, Ուրարտու: Այս բառը ի Խորենացւոյ մեկնուած է իբր Արայի առ կամ երկիր. ըստ ոմանց Արարատի (սուրբ երկիր), կամ Արիւխատի (ժողովատեղի Արիւխներու) աղաւաղուին է. սակայն հաւանականաբար յարձր երկիր ըսել է ըստ Ատրեստանեայց (Սէյս). Այս անունը Խալդեան արձանագրութեանց մէջ չէ յիշուած. Սուրբ գրոց մէջ երկիցս յիշատակուած է (Ծնն. Բ. 4 եւ Դ. Թագ. ԺԹ. 37):

(2) Ի Սուրբ Գիրս (Ծնն. Ժ. 30) յիշատակեալ Մասիսի (Masias) հետ շփոթելու չէ զայն. սա Հայոց Միջագետաց հիւսիսակողմն Աղծնեաց մէջ կ'իյնայ, եւ այժմ կ'անուանի Գարաճա սաղ, որոյ բարձր գագաթն այժմ Տուր Արդինի կամ Զուղի կ'անուանի. Մովսէս Խորենացի եւ Ղազար Փարպեցի չեն յիշեր Նոյեան տապանի Արարատայ մէջ կանգ առնելը. Փաւստոս Բիւզանդացին կ'ըսէ թէ՛ Մ'ծընայ հայրապետը Ս. Յա-կոբ՝ Արարատեան տէրութեան սահմանն եղող Կորդուաց լեռան վրայ, տապանի նշխարները գտած է, որ է Ս. գրոց Մասիսը, եւ վերջի դաբերուն Հայք զայն իրենց Մասիսը կարծեցին:

Թուրքերը Արարատայ ամէնէն բարձր գագաթը Ադի-սաղ (տապանի լեռ), իսկ Պարսիկը զայն Քոհի Նուն (Նոյի լեռ) կ'անուանեն. հաւանականաբար Հայոց աւանդութիւններէն առնելով:

(3) Ըստ Հ. Ֆ. Լինջի Բիւսանն աղաւաղմամբ եղած է Բուա-

Մանուկ կամ Մանուկ⁽¹⁾ կ'ըսուէր Բիանայի եւ Որմիա լճին միջեւ գտնուած երկիրն, եւ ըստ ոմանց այդ լճի հիւսիսային կողմը կը գտնուէր եւ ըստ այլոց անոր շուրջը կը պատէր, այսինքն Որմիա լճի աւազանը կազմող երկիրն (Պարսկահայք) այսպէս կ'անուանէր (Մարանդ ?) : Ման- նաի հարաւակողմը Նախ- կը կոչուէր :

Մանուկ գիրքը դեռ լաւ որոշուած չէ, ըստ ոմանց Վանայ լճին արեւմտեան կողմը (Տուրուքերան, Տարօն) կը գտնուէր, իր համանուն մայրաքաղաքան. ըստ այլոց Որմիոյ լճին արեւմտեան հարաւային կողմը կը գտնուէր :

Մանուկ կ'անուանէր Ուրարտուի արեւմտեան կողման երկիրը (Բարձր Հայք) :

Նախ (կամ Նախ, Նախ, Նախ, Նախ)⁽²⁾ Մի- ջագետաց վերին կողմը կը գտնուէր, համապատաս- խանելով Խորենացւոյն Աղձնիք, Ծովք եւ գուցէ Կոր- ճէայք նահանգաց՝ իր Որմիոյ լճի արեւմտակողման Խու- բուշկու նշանաւոր գաւառան ու համանուն քաղաքաւր :

Նա, Վուանա, եւ ապա Վան, Հաւանական է որ մայրաքաղաքին բուն անունը Տուսպա եղած ըլլայ՝ ու ապա երկրի աղաւաղեալ անունը տրուած ըլլայ եւ այդ քաղաքին :

(1) Յիշատակեալ ի Սուրբ Գիրս (Երեմ. ԾԱ. 27), Սա կը համա- պատասխանէ աշխարհագրաց Մաթիանին, կամ Հայկական Մարքին կամ Փոքր Մարքին :

(2) Նախի Ստրենտանեայց լեզուով Գևս կամ Գևոց աշխարհ ըսել է (Մէյս), Սաղմանասար Գ.ի օրով Նախին շատ մեծ էր, հիւսիս- սէն մինչ Բարձր Հայք ու Վանայ ծովն կը ձգուէր, արեւելից մինչ Որ- միա լիճը կ'երկարէր, եւ արեւմտից մինչ Ալիս գետը կը հասնէր. այն- պէս որ ոմանք կարծեցին թէ՝ Նախին Խորենացւոյ ողջոյն Հայաս- տանի անունն էր. Սաղմանասար Գ.էն վերջ Նախին կը փոքրնայ եւ Սարգոնէն ետք շատ քիչ անգամ կը յիշատակուի :

Մանուկ կամ Մանուկ կ'անուանէր Նախի արեւ- մտեան կողման երկիրն (Գ. Հայք) իր Մելիտ (Մելի- տինէ կամ Մալաղիա) քաղաքաւր :

Խորենացւոյ Հայաստանն ամբողջացնելու համար կը մնան դեռ մի քանի նահանգներ, յորոց Սինիքն եւ Ուտին՝ ի սեպաձեւ արձանագրութիւնս յիշուած Ման- եւ Ուտին երկիրներն ըլլալու են :

Դրանք էրենդէր. — Հիւսիս եւ հիւսիս արեւելք գըտ- նուող երկիրներն աւելի Սկիւթական գաղութներէ բը- նակեալ էին. յորս Խորենացւոյ Գուգարգը՝ Գոգ կամ Գոգ⁽¹⁾ անուամբ Կուրի ափունքը հաստատուած Սկիւ- թական Շակ ցեղի գաղութի նշանաւոր թագաւորի մը անուամբ կոչուած է. ասոնց ցեղակից են եւ աւելի արեւելք՝ Ուտիք՝ գտնուող Շակաշէնցիք (Ե. Շրայտէր, Փր. Լընորման) :

Երախսի արեւելեան աւազանն, այսինքն Խորե- նացւոյ Սինիքի⁽²⁾ եւ Փայտակարանի մի մասն (Աշ- քուզա) բնակեալ էր Ասքանազեան⁽³⁾ անուանեալ Սկիւ- թական ցեղէ մը (Վինքլէր)՝ զոր պէտք չէ շփոթել Բիւ-

(1) Յիշատակեալ ի Սուրբ Գիրս, Թիւք ԻԳ. 7, Եզեկ. ԼԳ 18, ԼԹ 1, 11, 15 :

(2) Սինիքի եւ իր բնակչաց Սիսական անուանակոչումն անդ բնակող Շակ կամ Սակ Մար-Սկիւթական ցեղի անունէն եկած է. Պտղոմէոս Սկիւթական Սակերէն սերած կը համարի Սաքսոն ազգ մը՝ որ հաւանականաբար այժմու Սաքսոններն են եւ Հայաբնակ Սակե- ռէն սերած են (Turner) :

(3) Երեմիայի յիշատակած (ԾԱ. 27) Ասքանազեաններն Երասխի աւազանիներն են իբր զրացի Արարատայ եւ Մինւոյ իշխանութեանց. «Կոչեցէք ի վերայ զորա զթագաւորութիւնս Սրարատայ, Մինւոյ, եւ

Թանական Ասքանագեանց հետ՝ որ Փռիւզական ցեղ մ'էր (Հերոդոտոս, Ստրաբոն) Մուտանիոյ ծոցին մօտերը :

Հայաստանի արեւելքը կը գտնուէր Փոքր-Մարք՝ ընդ մէջ Մասեաց, Երասխի եւ Կասպից ծովուն : Մեծ-Մարք աւելի հարաւ կը գտնուէր, Արեւելեան հարաւ կը գտնուէին Զիկիրտու եւ Աբղազանայի երկիրները :

Հարաւի Կորդուաց աշխարհը (սեպաձեւ արձանագրութեանց Կիրխին կամ Գուրուխուն?) որ այժմու Քիրտերու բուն հայրենիքն է, շատ անգամ Հայոց իշխանութեան տակ գտնուած է, եւ ապա նոյն իսկ Հայաստանի մաս կազմած է՝ Կորճեայք անուան տակ :

Մեր հինաւորաց արեւմտեան դրացիներն եղած են Մուշքիներն կամ Մոսոքներն (Մոսովք ըստ Սուրբ Գրոց), որոց երկիրն ապա Գ. Հայք կոչուած է, համապատասխանելով այս օրուան Ալպիստանի հովիտին եւ Կապադովկիան Կիլիկիոյ : Ասոր աւելի արեւմուտքը կը գտնուէին Թաբալի կամ Թուրալի եւ Թագառմահի⁽¹⁾ երկիրներն, ու հարաւօք Քումմուխիք եւ Քետացիք :

Խաղճիոյ համացեղ իշխանութիւնք շատ անգամ դաշնակցութիւններ կը կազմէին իրարու՝ եւ երբեմն ալ դրացի Սկիւթական ցեղերու հետ դիմադրելու համար թշնամեաց եւ մանաւանդ Ասորեստանեայց՝ որք իրենց դարաւոր ախոյեանն եղած են :

Ասքանագայք, իսկ Եննիոց (Ժ. 3) եւ Ա. Մնաց. (Ա. 5) յիշատակած Ասքանագն՝ իբր դրացի Գամրաց՝ Բիւթանիոյ Ասքանագեաններու նախահայրն ըլլալ կը թուի :

(¹) Աստուածաշունչ Գրոց՝ Տունն Թորգոմայ :

Այս փոքր թագաւորութիւնք բաժնուած էին շատ մը գաւառներու՝ իւրաքանչիւրն ունենալով իւր արքայիկն (գաւառապետ), յորոց զան եւ ապագայ հայ նախարարութիւնք :

Թագաւորութիւնսար Ա. իր մէկ արձանագրութեան մէջ Նաիրիի 23 թագաւորիկներուն ցանկը կուտայ, եւ այլուր 60 հատերու, որք լոկ գաւառապետներ ըլլալուն, ինչպէս ստէպ կը տեսնուին Սուրբ Գրոց մէջ⁽¹⁾ :

— Աւելի յառաջ երթալէ առաջ՝ կուտամք աստ սեպաձեւ արձանագրութեանց մէջ յիշատակեալ աշխարհագրական անուններէն միայն անոնց ցանկն, որոց ներկայիս անուններուն նոյնութիւնը հաւանական կը թուի :

Ահուրիանի = Ախուրեան

Ամիտ = Ամիդ

Աշքուզա, Իշքուզա = Ասքանագ

Արգիստինիլի = Արագածոտն

Արզասկու, Արզասկունու = Արծն

Արծանիա, Արունիա = Արածանի

Արտազայի = Արտազ

Բիանա, Վաննա = Վան

Գուռիաինի = Գառնի

Երրաինի, Էրիաինի = Երեւան

Էրսիս = Արճէշ

(¹) Յետև Քանանու փոքր երկրին մէջ 31 թագաւորներ նուանեց եւ դեռ շատեր գերծ մնացին (Յետև ԺԲ.), Աղոնիբեդէք 70 թագաւորաց յաղթած է (Դատ. Ա.):

Իդիգլաթ, Դկլաթ = Տիգրիս

Ինգիդի = Հանձիթ

Խարգա = Հարք

Խարիարում = Խորխորունի

Կիեհունի = Գեղարքունի

Կիլզան, Գեղզան = Խիզան?

Կիրխի կամ Կուրուխու = Կորդուխ

Կիրենի = Կարին

Մելիտ = Մելիտինէ, Մալադիա

Մինուահինիլի = Մանազկերտ

Մուսասիր = Մուշ?

Ուլիտիա = Ուտի

Ուշիուկնի, Ուշիդուկնի = Օշական

Ուշտու, Ուրուշտու, Ուրտու, Ուրարտու = Արարատ

Ռիշուանի = Ռշտունի

Սիւբան կամ Սիւբնա = Ծովք

Սուխնիս, Սուխնիա = Սինիք

Տուսպա = Տոսպ

Փուրատ = Եփրատ

Քումանայի = Կոմանա

Քումմուխի = Կոմագինէ

Աւել եւ ան վերջաւորող տեղոյ անուններն ըստ
Հիմանի Խալդէա-Ալորտեան են:

Աւմէնիայի բաժանումները. — Սելեւեանց
օրով Մեծն Անտիոքոս Հայաստանը երկուքի կը բաժնէ.
արեւելեան մեծ մասը կ'անուանի Մեծ Հայք, իսկ արեւմտեան

փոքր մասը (Խորենացոյ Գ. եւ Դ. Հայք անուանածները),
Փոքր Հայք⁽¹⁾ եւ տարբեր կուսակալաց կը յանձնուին:

Տիգրան Մեծ այս երկու մասերու միահեծան թա-
գաւոր կ'ըլլայ. սակայն յետ իւր պարտութեան՝ Հոռ-
մայեցոց կը յանձնէ (64 Ն. Ք.) եփրատայ արեւմտեան
երկիրները: Յաւուրս Թէոդորոսի փոքր Հայքը երեքի բաժ-
նեցին Ա. Բ. Գ. Հայք անուանց տակ⁽²⁾: Ծովաց աշխարհը
որ Մեծ Հայոց նահանգներէն մին էր՝ եւ շատ անգամ
փոքր Հայքի հետ միացած էր, մօտ Արշակունի հարս-
տութեան վախճանին Յունաց անցաւ, որք զայն Զ-
րուհի Հայք անուանեցին, եւ որ ապա յաւուրս Յուստինիա-
նոսի (6րդ դար) ուրոյն դքսութիւն մ'եղաւ:

Յուստինիանոսի օրով (527—563) փոքր Հայքը
կազմուած էր Բարձր Հայքէն եւ Մելիտինէի ու Սե-
բաստիոյ վիճակներէն: Ծատ անգամ Բարձր Հայքն՝
Դ. Հայքի հետ միատեղ իշխանութիւն մը կը կազմէր
եւ հաւանականաբար Ա. Բ. Գ. Հայքերէն զանազա-
նելու համար անուանուած է Բարձր Հայք, նկատի
առնելով իր դրից բարձրութիւնը:

Հինգերորդ դարուն Մեծ Հայքի սահմանակից օտար
տարրերը (հիւսիսի Սկիւթացիք, հարաւ-արեւելքի Պար-

(1) Այս բաժանումն աւելի հին ըլլալու է, զի բոլոր դրացի ազ-
գեր այսպէս երկուքի կը բաժնէին իրենց երկիրն՝ որպէս Մեծ Մարք,
Փոքր Մարք, Մեծ Փռլուզացիք, Փոքր Փռլուզացիք, Մեծ Քետացիք,
Փոքր Քետացիք, հաւանականաբար Սելեւեանք այս հին բաժանումը
հաստատեցին. Խորենացին «Փոքր Հայք» չճանչնար եւ այդ մասն
«արեւմտեան մեր կողմն» կ'անուանէ:

(2) Ըստ Խորենացոյն այս բաժանումներն Արամայ օրերէն են:

սիկք, Մարք, եւ հարաւի Կորդուիկք ու Ասորիք) մասամբ հայացած ըլլալով՝ Խորենացին փոքր ինչ աւելի ընդարձակ հայաստան մը կուտայ, եւ Մեծ Հայքը 15 նահանգներու կը բաժնէ. Արարատ, Վասպուրական, Տուրուբերան, Սիւնիք, Բարձր Հայք, Ծոփք կամ Զորրորդ Հայք, Աղձնիք, Մոկք, Կորճեայք, Պարսկահայք, Արցախ, Ուտի, Տայք, Գուգարք, եւ Փայտակարան. իսկ փոքր Հայքն երեքի, Ա. Բ. Գ. Հայք անուամբ:

— Հայաստանի աշխարհագրութեան մասին շատ մը աշխարհագիրներ յիշատակութիւններ ըրած են, սակայն անոնցմէ երեքը Ստրաբոն, Պտղոմէոս եւ Պլինիոս իրական ծանօթութիւններ կուտան: Ստրաբոն 20 գաւառներօք կը ներկայացնէ զայն, Պտղոմէոս 20էն աւելի, իսկ Պլինիոս 120. եւ գիտենք թէ Խորենացին անոնց թիւը 189ի կը հանէ: Առաջին երկուքը միայն մեծ բաժանումներն ու գաւառները տուած են, իսկ վերջիններն անոնց ստորաբաժանումներն եւ երկրորդականներն ալ թուած են:

§ 2. Մեր բնագաւառի եւ անոր բնակչութեան անուններն

Ասորեստանեայք այս երկիրն ընդհանուր կերպով Ուրարտի (Աւրարտ) կ'անուանեն, եւ սա ոչ միայն Ուրարտու իշխանութեան նախահայոց դաշնակցութեան գլուխ գտնուած ժամանակ՝ այլ եւ անկէ վերջ ալ՝ երբ գահերէց աթոռն ի Բէլլ կը գտնուէր:

Հերոդոտոս երկրի բնակչութիւնն Աւրարտ կ'անուանէ որ Ուրարտի կամ Աւրարտի աղաւաղումն է, սակայն երկրի ժողովուրդն ինքզինքն իւրեքէն կը կոչէ՝ յանուն Խալդիի, իրենց գերագոյ Աստուծոյ, որոյ վասն եւ շատեր սկսան վերջերս զնախահայս իւրարտ անուանել, նման Ասորեստանեայց՝ որք իրենց Աստուծոյ անուամբ կը կոչուէին:

Հաւանաբար ասկից կուգայ եւ իւրարտ անուանակոչութիւնը Հայաստանի հիւսիսակողման եւ Սեւ Ծովու եզրը գտնուող երկրին, ուր բնակող ժողովուրդք գուցէ աւելի երկար ատեն հաւատարիմ մնալով իրենց Աստուծոյն, եւ կամ նորեկ ցեղէն (Արմէններէ) հալածեալ Խալդեանք՝ մեծ բազմութեամբ անդ խմբուելուն՝ այսպէս անուանուեցաւ այդ երկիրը:

Լինջ Խալդիներուն եւ Ալորոտեաններուն նոյնութիւնը չընդունիր, ու կը կարծէ թէ՝ Խալդիք Քաղդէացիներ են, այդ ազգին հիւսիս հաստատուած մէկ գաղութն, իսկ Ալորոտեանները՝ Սպերացիներ են՝ ձորոխի աւազանին բնակիչք:

Օտարք մեր բնագաւառն Աւրարտ եւ մեր ցեղն Աւրարտ կ'անուանեն: Առաջին անգամ Դարեհ Ա.ի (Վըշտասպեան) Պեհիստանի եռալեզուեան արձանագրութեան պարսկերէն խմբագրութեան մէջ կը տեսնուի Աւրարտ (Աւրարտ) բառն իբր համապատասխան Մարական խմբագրութեան Հաւրարտ, եւ Բաբելոնական բնագրին Ուրարտ բառին (510ին), եւ յետ այնու զայն կը գործածեն բոլոր պատմիչներն:

Այս անուանակոչութեան (Արմէն) մասին կարծիքները կը զանազանին, եւ կ'արժէ աստ զանոնք համառօտաբար պատկերել: Ըստ Խորենացոյ Հայկազն Արամ Նահապետի անունէն առնուած է, որ քաջարի իշխան մ'եղած է, եւ դրացի ազգաց վրայ նշանաւոր յաղթութիւններ տանելով՝ իր անուամբ կոչուած է մեր ազգն ու երկիրը:

Խորենացոյ Արամը հաւանականաբար սեպածեւ արձանագրութեանց Արմէն է, Քրիստոսէ 9 դար առաջ ապրող Ուրարտեան թագաւորն՝ որ ազգային դաշնակցութեան գլուխն անցաւ, Սաղմանասար Գ.ի դիմադրեց ու վերջապէս չարաչար յաղթուեցաւ: Ներկայիս մէջ կան եւ Խորենացոյ հետեւողներ, սակայն այս բացատրութիւնը հաւանական չէ մեզ համար. զի բնական չէ որ այդպէս չարաչար յաղթուող մը, որով հարստութիւն մը վերջ կը գտնէ, իր անունը տայ իր երկրին եւ ժողովրդեան, եւ եթէ այդպէս եղած ըլլար՝ յետ Արամէի՝ Ասորեստանեայց վիմադրոջմ արձանագրութեանց մէջ այս անունը կը գտնէինք:

Նմանապէս հաւանական չէ որ 7րդ դարուն վերջերը Բիանայի հարստութեան էրիմինա թագաւորին անունէն առնուած ըլլայ, զի այն ատենները Նախահայոց իշխանութիւնը տկարացած էր, եւ էրիմինա չունեցաւ որ եւ է նշանաւոր գործ իր անունը տարածելու եւ անով կոչել տալու իր բնագաւառն:

Ոմանք (Պօշար) ըստ եբրայականի Հարմէնէն եկած կը կարծեն այս բառն, այսինքն Արմէն:

կամ Արմէն, Միւս, երկրին. եւ կամ Արմէնէն Արմէն, իբր թէ Հայք լերանց վրայէն Լուսինը դիտող ու պաշտող եղած ըլլան եւ ըստ այնմ անուանեալ իրենց երկիրն:

Ըստ վալի Բէն Կամ Բէն Երէն, Երէն ըսել է, ուստի եւ Արմենիա Արմէն Երէն: Վերջապէս ըստ Գարագաշեանի Երէն Զենդավեստայի բառ է, որ կը նշանակէ արեւմտեան, զի Հայաստան էր արեւմուտք երկրին Մարաց եւ Պարսից, ու այսպէս անուանեցաւ Դարեհ Վշտասպեանէն: Այս բոլոր բացատրութիւններ քաջքշուկ կը համարուին մեզ:

Ըստ Տարմիսթէթէսի եւ Բասմաջեանի Արմէն եւ Միւս երկրաց Դարեհի առաջնոյ լուծին տակ անոր կայսրութեան 18րդ նահանգը կազմելուն՝ այդ երկու երկրաց միացեալ անուամբ Արմէն անուանուեցաւ ի Պարսից եւ ապա յայլոց⁽¹⁾:

Այս տեսութիւնը ճշմարտանման կը թուէր, սակայն Մենուշայ՝ Խալդեանց թագաւորին՝ Մալաթիոյ կողմերը գտնուած մի արձանագրութեան մէջ Իւրմէն կամ Արմէն բառը ատոր ի հնուց գոյութիւնը կը ցուցնէ, որով եւ այս ենթադրութիւնը կը կորսնցնէ իր արժէքը (Լէհման 1901):

(1) Դարեհի օրով Եփրատի եւ Տիգրիսի վերին աւազանն Արմենի անուան տակ 11րդ նահանգը կը կազմէին, իսկ Արեւելեան Հայաստանն (Ուրարտիան եւ Միւսին) որպէս եւ ձորիսի աւազանն 18րդ նահանգն մէջ կը գտնուէին. ուստի եւ վերոյիշեալ գիտնոց ենթադրութիւնները սկզբամբ իսկ սխալ են, քանի որ Ուրարտիայէ եւ Միւսինէ կազմուած նահանգն Արմենիա չէր անուանէր:

Ումանք (Բրազզ) անելի հին կը կարծեն այս բառն եւ նոյն իսկ Թուղմէս Գ. Եգիպտացի աշխարհակալի տիրած երկրաց ի շարս յիշատակեալ Ռֆֆէն աշխարհը՝ դաշնակից Ռօտնու երկրին՝ որ Ասորուոց եւ Միջագետաց հիւսիսակողմը կը գտնուէր՝ Արֆֆէն կը համարին։ Սակայն Լընորման, Մասբերօ եւ այլք Րմէնէնը Լիբանանը կը կարծեն։ Եթէ նոյն իսկ Բրազզի կարծիքը ճշմարիտ ըլլայ, այն ատենուան Արմէնիան պէտք է Սուրիոյ հիւսիսակողմը՝ Մալաթիոյ կողմերն որոնել, ուր եւ՝ ինչպէս ըսինք՝ Մենուաշայ մի արձանագրութիւն կը յիշատակէ զանոնք. սակայն Թուղմէս Գ. Կարկամիշը (մայրաքաղաք Քետացուոց՝ այժմու Պիրէ-ճիքի կողմերը) չանցաւ։

Այժմու գիտունք ընդհանրապէս ընդունելով հանդերձ Ալորոտեանց, Ուրարտեանց եւ Խալդիներու նոյնութիւնն, Արմէնները տարբեր ցեղ եւ ժողովուրդ կը կարծեն. արդարեւ նոյն իսկ մեր յիշատակած Խալդիներու թագաւորը Մենուաշ՝ Մալաթիոյ մօտ թողած իր արձանագրութեան մէջ զանոնք Իֆֆէն կամ Արֆֆէն կ'անուանէ, իբր իր ցեղէն տարբեր ժողովուրդ մը։ Հերոդոտոս Արմէնները կը զանազանէ Ալորոտեաններէն, այս վերջինները Հայաստանի հիւսիս արեւելեան ժողովուրդ մը կը համարի, իսկ Արմէններն արեւմտեան կողմանց, եւ թէ այս երկու ազգերը Պարսից հարկ վճարող տարբեր խումբերու մէջ յիշատակուած են։

Պատմութեան ընթացից մէջ կը տեսնուի որ Ալորոտեանները կամ Արարատեանները կամ Խալդիները

դէպ արեւելեան հիւսիս կ'երթան եւ կ'աներեւութանան. եւ Փոքուն Ասիոյ ու Փոքր Հայոց մէջի Արմէններն անոնց տեղը կը գրաւեն, եւ հինաւորոց Ռֆֆէն կամ Խֆֆէն կ'ըլլայ Արֆֆէն։

Ո՛վք էին Ուրարտեանց յաջորդող Արմէններն, եւ ո՞ր երկրի բնակիչք։ Հերոդոտոս (480-425) Փոխագցիներէն սերած կը համարի եւ անոնց հետեւողութեամբ Մակեդոնիայէն գաղթած ու Ասիա անցած։

Դիոնեսիոս Աղիկառնացին Արմէնները եւ Փոխագցիները համալեզու կը համարի։

Եւդօքսիոս (Eudoxe) (408-355) Արմէնները Փոխագական ցեղ մը կը համարի եւ այդ երկու ազգաց լեզուին մէջ մեծ նմանութիւն կը հաստատէ։

Ստրաբոն (50-30 Յ. Բ) հաստատելով Հերոդոտոսի վկայութիւնն՝ անելի մանրամասնութեան կը մտնէ, եւ կ'ըսէ թէ Արմէնոս անուն քաջ մը Թեսալիոյ Արմէնիոն քաղաքէն (որ կը գտնուէր ընդ մէջ Լարիսայի եւ Փերէսի (Phérée)՝ Բոբէ (Böbée) լճին վրայ հաստատուած), Յաստիւնի հետ Թեսալիայէն նաւով մը Ասիա անցաւ, ու իր գաղթած երկրին տուաւ իր անունն. եւ ատոր ապացոյց կը համարի Արմէններու եւ Թեսալացուոց զգեստուոց՝ մանաւանդ մինչեւ ծունկերն իջնող վերարկուի նմանութիւնն։

Անշուշտ կարելի չէ այս դիցաբանական վէպին հաւատալ եւ մէկ անձի գաղութով կազմեալ համարիլ մեծ ազգ մը։ Հաւանականաբար իրական գաղութի մը պատմութեան յիշողութիւնն է սա, որ յընթացս ժա-

մանակին բերնէ բերան անցնելով՝ վիպական ու դիցաբանական ձև մ'առած է, զոր դարեր վերջ արձանագրած է Ստրաբոն: Կիւրսիլ եւ Մեդիոս, որք Աղեքսանդր Մակեդոնացոյ ընկերներն եղած են՝ Արմէնիայի անունն Արմենոսի կը վերագրեն: Մեր պատմահայրը Խորենացին ալ ոյժ կուտայ այս պատմութիւնն «եւ զմեծն Թեսաղիա, յորմէ Հայք» ըսելով (Աշխ.):

Է. Մայո եւ Քոէզմէր ի Թրակիոյ համարին Արմէնները, սա եւ մասամբ նախորդներու կարծիքը կը շօշափէ, զի հին Թրակիացիք ցեղակիցք էին Թեսալացոց:

Փռիւզացոց⁽¹⁾ Մակեդոնիայէ գալուստն այժմ պատմական կերպով ընդունուած է, որոց ցեղակից եւ հետերնին կամ հետեւողութեամբ Ասիա անցած կը հա-

(1) Փռիւզացիք Մակեդոնիայէն Ասիա անցան (Քրիստոսէ 26—30 դար առաջ Վոսփորէն կամ Տարսանէլէն) եւ Բիւթանիոյ հարաւակողմն Ալիսի արեւմտեան ափանց ու Լիւզիոյ միջեւ մի թագաւորութիւն հաստատեցին Քրիստոսէ շուրջ 800 տարի առաջ, որ ապա տարածուեցաւ ի Կապադովկիա:

Փռիւզիան բերրի էր, մարգերով եւ այգիներով հարուստ, ժողովուրդն աշխատասէր, լաւ կենդանարոյժ եւ մանաւանդ ծիարոյժ էր, երկրագործութեան մեծ յարգ կուտային, իրենց թագաւորները հարստութեամբ նշանաւոր էին: Լեզունին յունականին մօտ էր, մասնաւոր գիր ունէին, որոց տառերէ ոմանք ուղղապէս Փիւնիկականէն եկած էին եւ միւսները Կատմէականէն, Գիւսաւոր աստուածք երեք էին, գերագոյնն էր Քակայոս, ապա կուգար Մինէս (Լուսնոյ Աստուածն) եւ Ամմա մայր Աստուածուհին՝ որ ըստ երկրաց տարբեր անուններ կ'առնէր:

Փռիւզացիք ենթարկուած են Գետացոյ պարբերական արշաւանոց, զորս ընդհանրապէս կը յաջողէին յետո մղել: Կիմմերեանները կամ Գամիքը գրաւեցին զայն (695/ին), եւ որ ապա Լիւզիոյ մի նահանգն եղաւ (620): Կիւքսարի օրով Մարաց կայսրութեան մաս կը կազմէր, ապա Կիւրոսի լուծին տակ մտաւ. անտի անցաւ Մակեդոնացոց:

մարուին Արմէններն: Սակայն այլք՝ որպէս Լէհման՝ կը կարծեն թէ Արմէն ցեղը Կիմմերեան⁽¹⁾ է եւ անոնց հետ ի միասին գաղթած են Սեւ Ծովու եւ Կովկասի

(1) Կիմմերեանք Հնդեւրոպական ցեղէն Կովկասի լեռնաշղթային եւ Սեւ Ծովու հիւսիսակողման բնակիչք էին, ի մեջ կոյս Տրդ դարուն Սկիւթական Սկոլոտ ցեղը՝ Մագգութներէն յաղթուելով՝ դէպ արեւմուտք եկաւ, Վօլկան եւ Տօնն անցնելով Կիմմերեանները հալածեց, Կիմմերեանց մի մասը Խրիմի թերակղզին ապաստանեցաւ ու այն տեղւոյն տուաւ իր անունը, սակայն մեծ մասն ըստ ոմանց Տնեբեր եւ Դանուբ գետերն անցնելով՝ Վոսփորի նեղուցէն Ասիա անցաւ, ու ըստ Հերոդոտոսի եւ այլոց Կաւկասիոյ լեռնաշղթայի ստորոտը քերելով եւ Սեւ Ծովու եզերքը հետեւելով եկաւ այդ ծովու հարաւային եզրն, ըստ Վինքլէրի՝ Կովկասեան լեռներէն անցան, ու երկրի բնակիչներն երկուրի բաժնեցին, մին դէպ արեւմուտք եւ միւսը հարաւ արեւելք մղելով: Կովկասի ձամբով գալուստին աւելի հաւանական կը թուի այժմ: Կիմմերեանք Կուրի աւազանը մտնելով Ուրարտեանց եւ Մաննացոց զարնուեցան եւ Սարգոնի բանակէն հալածուեցան (720): Կիմմերեանները հալածող Սկիւթացիներն Արաքսի արեւելեան աւազանը հաստատուեցան, զրացի Ուրարտեանց եւ Մաննացոց ու Ասաւնագիւնեց ծնունդ տուին: Իսկ Կիմմերեանց մեծ մասը հաստատուեցաւ Սեւ Ծովու եզրերն ի Պոնտոս, ի Պափլագոնիա, ի Բիւթանիա, եւն: Սինոքն եւ Հերակլեան իրենց մայրաքաղաքներն էին: Թրակիայէն 710/ին ատենները Վոսփորի ձամբով եկող Թուէններու միացան, ու Փռիւզիոյ տիրեցին: Կապադովկիոյ վրայ ալ զացին՝ որ ենթակայ էր Ասորեստանեայց, սակայն Ասուր Հաստունէն յայնկոյս Ալիսի մղուեցան (678), Լիւզիոյ վրայ ալ զացին եւ Սատիոնն առին ու կողոպտեցին (652), Մագնիսեան այրեցին, Եփեսոսը պաշարեցին: Ապա Սկիւթական արշաւանքին զարնուելով անոնց հետ խառնուեցան ու ծանօթ արշաւանքն ըրին մինչ Եգիպտոս, եւ ապա Կիւքսարէն հալածուեցան Սկիւթացոց հետ:

Ըստ Յիմմերի գերման գիտունին ասոնք կը ներկայացնեն հին պատմագրաց ոմանք Գամիքն, որք երկրագործ ու այգեպան էին, եւ ըստ Ստրաբոնի մասնաւոր լեզու մ'ունէին: Սեմացոց նման կը թլիստուէին, խոզի միս չէին ուտեր, մեհենից մէջ պաշտօնական կուսապղծութիւն կը կատարէին, Գամրաց երկիրն ապա Ա. Հայք անուանուեցաւ:

հիւսիսային կողմէն, եւ ի Փոքր Ասիա հաստատուած: Ըստ Լէհմանի Կիմմերանք կամ Գամիրք երեք անգամ միւտք գտած են ի Խաղիա, նախ առանձինն, երկորորդ Թրակացւոց հետ, եւ երրորդ Քետացւոց հետ, որոց դրացի էին Փոքր Ասիոյ մէջ եղած ատեննին: Շատ տկար են իր այս կարծեաց իբր ապացոյց փաստերը:

Գամրաց կամ Կիմմերեանց՝ Խաղեանց տիրելը հաւանական չէ, զի ինչպէս ի պատմութեան պիտի տեսնեմք 7րդ դարուն (Ն. Ք.) Սկիւթական⁽¹⁾ արշաւանքի ատեն ի Փոքր Ասիա էին, անոնց զարնուեցան ու խառնուեցան եւ ի միասին վնասուեցան Կիաքսարէն:

(1) Սկիւթիան այսօրուան Ռումանիոյ եւ Փամիրի միջեւ ձգուած եւ Սեւ ծովէն 20 օրուան ճամբայ դէպի հիւսիս տարածուող երկիր մ'էր: Սկիւթացիք երեք զլիսաւոր ցեղերու կը բաժնուէին. Սկոլոնները՝ արեւմտեան կողմը, Շակերը՝ յԱրեւելս, իսկ Սառմաթներն երկուքին միջեւ: Սկիւթացիք իրանական ժողովուրդ մ'էին եւ ոչ թէ Մօնկոյր Կարճահասակ եւ մագուստ էին: Ըստ Հերոդոտոսի, թափառական ժողովուրդներ են ասոնք. առանց հաստատուն բնակութեան, եւ տեղւոյ մը մտքագետնին սպառնամբ այլուր կը տեղափոխուէին: Չորս կամ վեց անիւով կառքերու մէջ կը բնակէին, ուր, 2-3 սենեակներ կը շինէին, այդ կառքերը 2-3 զոյգ եզներով կը ձգուէին: Տեղափոխութեան ատեն կանայք եւ տղայք կառքերու մէջ կը մնային, իսկ այրերը ձի նստած՝ իրենց ոչխարաց երամները կ'առաջնորդէին: Լաւ ձի կը նստէին, բաջ որսորդ եւ պատերազմիկ էին, Թշնամոյն գանկով զինի կը խմէին, ու անոնց մագերն իրենց ձիոց թամբին վրայ կը հաստատէին: Գլխաւոր սնունդն էր եփած միս, ձիու կաթ եւ այդ կաթով պատրաստուած պանիր: Մեռելոց մարմինը ժողովրդեան մէջ կը պտտցնէին. թագաւորինը զմուսելէ ետքը օրերով երկրին մէջ շրջան ընել կուտային, այդ առթիւ խրախճանութիւններ կ'ընէին, ձիեր կը զոհէին, եւ նոյն իսկ ժողովրդէն ոմանք իրենց քիթն, ականջը, մատն եւն. կը կտրատէին, վերջապէս քառանկիւնի գերեզմաններու մէջ կը թաղէին. իր կիներէ միոյն հետ, շատ մը ծառաներ եւ ձիեր ա

Արմէններու Փռիւզացւոց հետ Մակեդոնիայէ գալուստը կը վկայեն հին պատմագիրք, որպէս յիշատակեցինք, եւ առ այդ ապացոյց է նաեւ Թեսաղիոյ Արմէնիոն քաղաքն: Իսկ Լէհման զԱրմէնս Կիմմերեանց ցեղակից եւ ընկեր կարծելուն զլիսաւոր ապացոյցն է այս վերջնոց Փոքր Ասիոյ ծովեզերեայ զլիսաւոր մայրաքաղաքին՝ Սինոբի՝ մօտ Արֆաքի մը գոյութիւնն, որպէս եւ իրենց միւս կեդրոնին Բիւթանիոյ Ուֆաքի (Արմէնիոնի աղաւաղումը) լեռը: Սակայն ընդունելով հանդերձ այդ տեղեաց Արմէններու կողմանէ անուանումն՝ զԱրմէնս Փռիւզացւոց ցեղակից կը համարիմք, զի Փռիւզացիք եւս՝ Կիմմերեաններէ առաջ՝ այդ կողմերը գտնուած են, ուստի եւ ատոնք Արմէններու անցած տեղերը կը ցուցնեն: Կան եւ այլ աշխարհա-

կը զոհէին գերեզմանին վրայ, Մահուան տարեդարձին 50 ծառաներ եւս կը զոհէին:

Սկիւթացիք բազմաստուածեան էին, սակայն ոչ տաճար ունէին եւ ոչ արձան կամ պատկեր: Գլխաւոր աստուածութիւնն էր պատերազմի Արեւ աստուածն էր, զոր կանգնուած սուրի մը ձեւին տակ կը պաշտէին, եւ որոյ ձիեր ու մարդիկ կը զոհէին (ընդհանրապէս 100 բանտարկեալներէ մին), նախ անոր բազուկները կտրելով՝ արիւնով նուիրական սուրը կ'օծէին: Հուրն եւ տարրերն ալ կը պաշտէին: Կախարդները մեծ յարգ ունէին Սկիւթիոյ մէջ:

Շամիրամ իբր թէ տիրած է Սկիւթացւոց: Տեսանք թէ Սկոլոնները հալածեցին Կիմմերեանները՝ որք ապա Ասիա անցան: Սկիւթական գաղութներ հաստատուեցան ի հիւսիսակողմն Խաղիոյ, որպէս Ասքանագեանները, Գուգարք եւն. որք միանալով 7րդ դարուն Արեւմտեան Ասիան ծածկեցին ժամանակ մը ու Կիաքսարէն հալածուեցան: Դարեհ 513ին անոնց վրայ երթալով փախան ու մեծ վնաս պատճառեցին. Աքիմինեանք անոնց դաշնակցեցան, Աղէքսանդրի մի բանակը կոտորեցին ասոնք:

գրական անուններ, որպէս Ալիս գետի անունը զոր Արմէնները տուած են, անոր ջրի աղիութեան համար զայն անուանելով: Ալիսի բղխած լեռն Արֆէն կ'անուանէ Հերոդոտոս:

Իրիսի ճիւղերէն մին (Պոնտական գետակ) զոր Յոյները Լոփոս կ'անուանէին՝ Արմէնք իրենց բարբառով զայն Գոփոս կոչած են: Ալիսի վերին աւազանն եւ ապա Մելիտինէի կողմերն Արմէնիա եղած է գրեթէ երբեմն (Մասբերո):

Արմէններն ի Փոքր Հայս (ընդ մէջ Կապադովկիոյ եւ Պոնտոսի) մտած ըլլալու չեն մինչ ԺԱ. դար (Ն. Բ.), զի այդ դարուն Ասորեստանեայց թագաւորը Թագաւոր Փալասար Ա. որ այդ կողմերուն տիրեց՝ չյիշատակեր զԱրմէնները. սակայն Խալդէներու թագաւորին Մինուաշի (828-784) Մալաթիոյ կողմերը թողած մէկ արձանագրութեան մէջ կը տեսնենք զանոնք Իմփրէ կամ Արֆէն անուան տակ (Լէհման 1901): Ուստի Փոքր Հայք մուտքերին տեղի ունեցած է Զրդ դարուն: Արդ՝ կամ Թուրմէս Գ.ի Ռֆէր Արմէնիան չէ, եւ կամ Թագաւոր Փալասար մոռցած է զանոնք յիշատակել, առաջինն աւելի հաւանական է: Ինչ որ ալ ըլլայ Արմէնները Մալաթիոյ կողմերէն Ծոփաց աշխարհի ճամբով Մեծ Հայք մտած են:

Արմէններն ի Փոքր Հայս գտնուած ատեննին անշուշտ մասամբ խառնուեցան Փռիւզացւոց, Քետացւոց, ապա Կիմմերեանց ու Սկիւթացւոց հետ, եւ արդէն այս երկրաց մէջ գտնուած հին ոսկերոտիք ու գանկերը

մարդաբանական տեսակէտով խառնուրդ մը կը ցուցնեն, եւ որ անդ այլազան ցեղերու գոյութեան հետեւանքն է: Ըստ Վիոքսֆի ի Պօղազ-Քէօյ հաւաքեալ վաղեմի Փռիւզացւոց գանկերը շատ նման են Արմէններու (Հայոց) գանկին, այսինքն Արիական են, կարճագլուխ (Brachycéphale): Արմէններն Եփրատն անցած են 7րդ դարուն, հաւանականաբար հալածուելով Քետացիներէ եւ Գամիւրներէ: Արմէնները դանդաղաբար մուտք գտած են եւ ոչ զէն ի ձեռին ու երկրին հին բնակչաց (Ալորոտեանց, Ուրարտեանց կամ Խալդեանց) տեղը բռնած են, հալածելով զանոնք դէպի հիւսիս՝ Կովկասեան լեռնաշղթայն⁽¹⁾: Այդ կողմերու (արեւմտեան հիւսիս) մի նահանգն ուր աւելի հոծ էին Խալդեանք՝ անուանեցաւ Խալդէ կամ Խալդէ:

Հերոդոտոսի ժամանակ Արմէնները կը գտնուէին Եփրատի արեւելեան կողմի երկայնքն ու Արածանիի արեւմտեան աւազանն որ կը ներկայացնէր Պարսից 13րդ նահանգը, մինչդեռ Ալորոտեանները 18րդ նահանգին մէջ կ'իյնային (Սպիրացւոց եւ Մաթիէններու հետ):

Արմէններն Եփրատն անցնելուն իրենց Եփրատայ արեւմտեան երկրին Փոփոս-Արֆէն, իսկ Եփրատայ Արեւելեան երկրաց Մեծ-Արֆէն անունը տուին, նման Քետացւոց, Փռիւզացւոց եւ Մարաց որք ունէին Մեծ-Քետացիք եւ Փոքր-Քետացիք, Մեծ-Փռիւզացիք ու Փոքր-Փռիւզացիք եւ Մեծ-Մարք ու Փոքր-Մարք բաժանումներն:

(1) Անոնց հետեւած ուղղութիւնը կը կարծուի Մալաթիա, Տիարպէքիր, Քեմախ, Կարին:

Ըստ Եֆեսէնի այդ եկ ժողովուրդը Քետացիներ կամ Հադեաններ⁽¹⁾ են, որք 7րդ դարուն (Ն. Ք.) տիրելով այս երկրին եւ իրենց անուամբ (Հադիօ) երկիրն ու ժողովուրդն յետ այնու անուանեցաւ Հ... կամ Հ...: Եֆեսէնի այս կարծիքն ընդունուած չէ ընդհանրապէս,

(1) Ի Սուրբ Գիրս յիշատակեալ Քետացիները, այժմ Khiti, Kheti, Khatti, Hittite կ'անուանեն Եւրոպացիք, եւ Վիէնայի Միսիթարեանք ու իրենց հետեւողք Հադեան կը կոչեն: Քետացիք Սուրիոյ եւ Փոքր Ասիոյ միջեւ Փռիւզիոյ հարաւակողմն եւ Կիլիկիոյ մէջ կարեւոր իշխանութիւն մ'եղած են, երբեմն մոռցուած էին. զիտունք շնորհիւ Եգիպտական եւ Ասորեստանեայն արձանագրութեանց վերաւ կազմեցին անոր պատմութիւնն, այս վերջին տարիներս: Ըստ ոմանց Քետացիք Կովկասէն եկած ու նախ Կապադովկիա եւ ապա հիւսիսային Սուրիա եւ ի Կիլիկիա հաստատուած են. ըստ այլոց Սեմականներ են. այժմ աւելի կը հաւատան թէ՛ Փոքր Ասիոյ յատուկ ազգ մ'են, նըման այլ տեղական ազգերու (Խալիք, Մուսքա, Թապալ, Խալի) եւ Ասիական անուանեալ ցեղին կը վերաբերին, ուստի ոչ Արիականներ են եւ ոչ ալ Սեմականներ: Ասոնց մի մասն Եգիպտոսի Հիւքսոս (Հովիւ) թագաւորները տարած են Մեռեալ Ծովու արեւմտեան կողմը, զոր Փոքր-Քեսացիներ կ'անուանէին Եգիպտացիք, իսկ հիւսիսի մեծ մասը Մեծ-Քեսացիներ: Փոքր Քետացիները Զբէից հետ խառնուեցան:

Մեծ Քետացիք Եգիպտոսի աշխարհակալաց թուղմէս Գ.ի, Ռամսէս Ա.ի, Ռամսէս Բ.ի եւ Սիթի հետ չափուած են ու քանիցս հաշտութիւն կնքած են դաշնակցութեամբ: Քետացիք իրենց սահմաններն ընդլայնած են մինչ Յունական Արշիպեղագոսն եւ Փոքր Ասիոյ խորերը, Փռիւզացիներէ քանիցս յետս մղուած են: Ռամսէս Գ.ի ատեն կը տկարանան եւ մանաւանդ Ասորեստանեայց ծաւալման ատեն կը յաղթուին ու կը հպատակին Թազաթ Փալասար Ա.ի (ԺԱ. դար). քիչ վերջ փոքր ինչ կը զօրանան եւ յաղթութիւն մը կը տանին Ասորեստանեայց վրայ. սակայն Ասուր-Նազիրաբալ 877ին կը տիրէ անոնց եւ Կարկամիշ հարուստ մայրաքաղաքնին կը կողոպտէ: Սաղմանասար Բ. 858ին կրկին կը հպատակեցնէ զանոնք: Քետացիներն այլեւս Ասորեստանը կը յարգեն եւ միայն դէպ յԱրեւելս Մալթիոյ իշխանութեան վրայ պարբերաբար կը յարձակին եւ միշտ յետս կը մղուին: Խալիքեան թագաւորներէն Մէնուաշ եւ Արգիստիս զրաւեցին Քետացւոց

զի փաստերն անգոր են⁽¹⁾: Այս գաղութը Քետացի չկրնար ըլլալ, զի Սարգոն 717ին արդէն քանդած է անոնց իշխանութիւնն եւ թէ այս ցեղի քաղաքակրթութեան եւ վիմագիր արձանագրութեանց հետքերը չեն տեսնուիր ի Մեծ Հայս: Լէհման կը կարծէ թէ՛ այդ եկ ժողովուրդեան հետ Քետացիներ խառնուած կրնան ըլլալ:

Վերջապէս հաւանականաբար այդ եկ ժողովուրդը Փռիւզիոյ կողմէրէն կուգար որոյ վասն վկայեն արժանահաւատ պատմիչք: Հին պատմագիրք զմեզ Փռիւզացւոց ցեղակից կը համարին ու մեր ու անոնց լեզուաց մէջ մեծ խնամութիւն կը հաստատեն:

Երկրի մի մասը. Սարգոն 717ին մայրաքաղաքնին կը կործանէ եւ վերջին թագաւորը՝ Պիսիրի՝ գերի կը բռնէ, Մարաց եւ Պարսից Կայսրութեան օրով բոլորովին կ'անհետանան:

Քետացիք զարգացեալ քաղաքակրթութիւն մ'ունէին շնորհիւ Եգիպտոսի եւ Ասորեստանեայց հետ շարունակական շփմանց: Նշանագրերով արձանագրութիւններ թողուցած են՝ դեռ անընթեռնելի՝ որք Եգիպտական նշանագրերէ եկած կը համարուին:

Քետացւոց մէջ արուեստ եւ վաճառականութիւն զարգացած էր, շատ հարուստ էին. կրօնիւ Քանանացւոց կը մօտենային, երկիրը փոքր իշխանութեանց բաժնուած էր՝ որոց իշխաններն երկրին վեհապետին կը հպատակէին:

Քետացւոց քաղաքակրթեալ զլխաւոր կեդրոններն եղած են իրենց մայրաքաղաքը Կարկամիշ (Կիլիկիոյ մէջ՝ Եփրատայ վրայ Պիրէմիկի կողմերն, այժմ Զերաբիս ըսուած տեղը) եւ Պօղազ քէոյ (Գաղատիոյ մօտ), ունէին եւ Կաղէշ ըսուած կարեւոր կեդրոն մը (Որոնդէսի ծախս ավին վրայ, Հոմս լճին հարաւակողմն որ այժմ Թէլ Նէրի Միդէ կ'անուանի):

(1) Քետացիք իրենց նշանաբան կամ զինանշան ունէին դաւակ, հատման գործի, որ ըստ Եֆեսէնի Հաս կ'անուանէր. անտի իրենց անունն եւ այդ բառը հայերէնի մէջ նոյնութեամբ զտնուիլն Եֆեսէնի զլխաւոր ապացոյցն է:

Հերոդոտոս փոխաբաններն ու Արմէնները համացեղ եղբայր կ'անուանէ, իսկ Դիոնիսիոս Աղիկառնացին համալեզու կը համարի. Եւտոքսիոս (յոյն) Հայերէնն եւ փոխաբանները նմանաձայն են, կ'ըսէ:

Հնախօսք Արմէններու ու փոխաբանաց հագուստները համանման կը համարին ընդհանրապէս, որ ցեղակցութեան նշան մ'է: Քսերքսէսի ընդդէմ Յունաց պատերազմին՝ Արմէն ու փոխաբանի բանակները միեւնոյն ձեւով զինեալ էին:

Հաւանականաբար Արմէններն իրենց հետ բերին իրենց փոխաբաններին նման այբուբէնը՝ սերեալ ի ֆիւնիկականէ, որ յետ ժամանակ մը գործածութեան՝ բարձիթողի եղաւ ու Մեծն Մեսրոպ՝ Ե. դարուն զայն գտնելով ու կատարելագործելով՝ ի գործածութեան դրաւ, եւ որ իր անունը կը կրէ այսօր: Ապագային կը մնայ այս կարծեաց վրայ վերջնական վճիռ արձակել:

Ձենք կրնար ընդունիլ սակայն թէ՛ այս եկ ժողովուրդն (Արմէններն) երկրին վաղեմի բնակչութիւնն ամբողջովին հալածելով դէպ հիւսիս՝ անոնց տեղը բռնած ըլլան, անշուշտ աւագ մեծամասնութիւնը մնացած է անդ, եւ նորեկ ժողովուրդը խառնուած է անոնց հետ:

Արդ եկերն ըլլան փոխաբանի կամ Կիմմերեանք երկուքն ալ Արիական⁽¹⁾ մեծ ընտանեաց վերաբերող

(1) Կը կարծուէր թէ՛ Հնդկա-եւրոպական ցեղի խանձարուրդ Կերոնական Ասիոյ բարձրաւանդակներն էր, սակայն նորանոր ուսումնասիրութիւններ եւ մանաւանդ լեզուաբանական գիւտեր կը ցուցնեն թէ՛ Հնդկա-եւրոպական ցեղի վաղեմի բնագաւառն եղած է Տիբեթ եւ Վոլգա գետերու աւազանները ներկայացնող Սև Հողերն, ուրկէ

ցեղեր են, առ այս ամեն ոք համաձայն է. սակայն զաւով երկրի բնիկ հինաւուրց ժողովուրդեան ցեղին՝ հեղինակները տարակարծիք են: Ըստ ոմանց Սեմականք էին անոնք (Գաթրճեան), ըստ այլոց Քամեանք (Գարագաշ), ըստ ուրիշներու Արիականք, ըստ այլոց բազմաց Փոքր Ասիոյ յատուկ՝ Ասիական անուանեալ ցեղին կը վերաբերէին: Մեր պատմահայրը՝ մեր առաջին նահապետը՝ Հայկ⁽¹⁾ Բաբելոնէ եկած պատմելով՝ կարծես ոյժ կուտայ առաջին երկու ենթադրութեանց. այս կարծեաց պաշտպաններն իրենց իբրեւ փաստ կը համարին Հայոցս այդ ցեղերու ինչ ինչ կազմախօսական, լեզուական եւ կրօնական յատկութիւններն ու տարրերն ունենալը. բայց այլք արդար իրաւամբ այդ ամէնը բնական կը համարին երկու դրացի ժողովուրդաց համար՝ որք դարաւոր առնչութիւններ ունեցած են, եւ հետեւաբար անզօր նախահայուն Սեմականութիւնը կամ Քամիականութիւնն ապացուցանելու: Ամենէ հաւանականն է որ նախահայր կը վերաբերէր Փոքր Ասիոյ՝ Ասիական անուանեալ ցեղին, զոր այժմ Ալլոպտէ (Blanc allopyte) կ'անուա-

ծիւր մը դէպ Արեւելք երթալով՝ ծնունդ տուած է Իրանեան եւ Հնդկիկ ազգերու, եւ այդ դէպ Արեւմուտք ուղղուելով կազմած են Լասիկները, Կեդսերը, Յոյներն եւ Գերմաններն. Արեւմտեան խումբէն բաժնուելով Ասիա անցած են փոխաբանք եւ Արմէններն, որոց անշատու մը տեղի ունեցած է ըստ Շուէտերի՝ Քրիստոսէ 30 դար առաջ:

(1) Ըստ Խորենացոյ Հայկ կանգ կ'առնէ նախ Կորդուաց լեռնաշղթային մի ստորոտը, զոր ապա իր Արմենակ որդւոյն Կադմոս զաւակին թողով ինք կ'երթայ դէպ ի վեր, կը բնակի լեռնադաշտ մը՝ զոր Հարք կ'անուանէ եւ կը շինէ Հայկաշէն գիւղն ու այն տեղւոյ ցանցառ բնակիչները կը հպատակեցնէ:

նեն եւ Տ. Գեղախմբին հետ կը նոյնացնեն: Ըստ ոմանց՝ Քետացիք եւս Ա. Գեղախմբին կը վերաբերին, ըստ այլոց՝ ասոնք Սեմականներ են ու ըստ ուրիշներու Մոնկոլներ (Սէյս): Արդ՝ ընդունուած է որ Միջագետաց մէջ յառաջ քան սեմական Ասորեստանեայց եւ ապա անոնց հետ կը գտնուէր Տուրանեան ժողովուրդ մը՝ Սիւմերիանները կամ՝ Աքքատացիներն՝ որք Կովկասէն գաղթած են եւ եփրատայ երկայնքը դէպ հարաւ իջած են: Ասոնց լեզուի եւ Խալդեանց բարբառի միջեւ առնչութիւններ գտած է, Սագգ Յովհաննէս փաշա՝ մեր ողբացեալ լեզուաբանը: Յիշատակենք ի մէջ այլոց Գոսկի (gouski) որ եղած է Խալդեանց եւ ապա Հայոց մէջ:

Ըստ ներկայիս գիտնոց Սեմական ցեղերէ առաջ Քամեանք կը գտնուէին ի Միջագետս եւ նոյնիսկ Արեւմտեան Ասիա՝ որք ապա վճռուեցան Սեմականներէ:

Նախահայոց բուն ցեղը ստուգելու համար կարելի է դիմել Գանակաչափութեան: Արդարեւ ոմանք Է. Բրաչիսեփալ (brachicéphale) կը համարին զնախահայս, ինչպէս Արիական ազգերն, այլք Է. Դոլիոսեփալ (dolicocephale) կը կարծեն երկրին հին բնիկներն, ինչպէս Սեմական ցեղերն. իսկ ուրիշներ մին թէ միւսը կը գտնեն հին զանկերու մէջ, եւ այս երկուքի խառնուրդ Է. Մէսոտիսեփալ (mésoticephale) ալ, որով եւ անգամ մ'եւս կը հաստատուի թէ՛ դեռ ժամանակն եկած չէ այս մասին վճիռ արձակելու: Մենք մի այլ գործի պատրաստութեան առթիւ պէտք ունեցանք գծել Փոքր Ասիոյ ցե-

ղաբանական քարտէսն, առ այդ շատ մը մարդաբան հեղինակաց գործերը թղթատեցինք, սակայն հնար չեղաւ մեզ մեր նպատակին հասնելու: Այս գիտութիւնն որ շատ լոյս կրնայ սփռել մեր խնդրոյն վրայ, դեռ մեր բնագաւառի համար շատ քիչ ուսումնասիրուած է: Այս օրուան հայը՝ Խալդիաններու (Ասիական ցեղի) եւ Արմէններու (Արիական ցեղի) ձուլումն է, ունենալով գուցէ եւ Սեմական արեան փոքր ինչ խառնուրդ:

Մեր Հ. անուանակոչութիւնն ոչ ի վիմադրոշմ արձանագրութիւնս տեսնուած է, եւ ոչ ալ վաղեմի պատմագրաց մէջ յիշատակուած է. միայն Վրացիք զմեզ Հ. կամ Հ. կ'անուանեն: Ըստ Խորենացոյ՝ մեր ազգութեան հիմնադիր Հայկ⁽¹⁾ նահապետի անուամբ Հ. կը կոչուինք, ուստի եւ այժմ օտար պատմիչները շատ անգամ զմեզ Հ. (Haïkian) կ'անուանեն: Ըստ ոմանց սա՝ Խ. կամ Հ. Աստուծոյ անունէն եկած է, եւ Հ., Հ., Հ. եղած է: Ըստ Եփեսէսի՝ ինչպէս տեսանք՝ Քետացոց Հ. անունէն ելած է Հ. կամ Հ.:

Լեզուաբանք կը կարծեն թէ՛ Հ. հայր կամ նախահայր կը նշանակէ, եւ Հնդկա-Եւրոպական Peter բառէն սերած է, ըստ լեզուաբանական մի օրինաց, որով P գիրը հայերէն Հ-ի կը փոխուի եւ T գիրն Ի-ի, որով Peter եղած է Հ., Հայր: Ասկէ սերած է Հ. (անուն

(1) Մեր ըստ Խորենացոյ՝ նախահայր Հայկը հսկայ աղեղնաւոր մ'է, նման Յունաց Օրիոնին, եւ որոյ վասն Սուրբ Գրոց մէջ մեր նախնիք այդ Օրիոն քաջարին երկնից մէջ ներկայացնող համաստեղութիւնը՝ Հայկ թարգմանած են երկիցս. (Յոր. Լ. 31 եւ Ես. Ժ. 10).

որ տրուած է մեր նախնեաց բնագաւառին), եւ Հայի
Հայրին փաղաքշականն է ինչպէս Հայրին:

Շնչոյտէն կ'ըսէ թէ Peter բառը գրեթէ նոյնութեամբ մնացած է հայ բառին մէջ, որպէս զօրահայ, քաղաքահայ եւայլն: Արմէները խալդիա մտնելով ինքզինքնին այն ժողովրդեան հայր կամ հայրն անուանեցին իբր ազնիւ ցեղ եւ յորմէ մնացած է Հայ անունը:

Հայկայ անունով ձեւացած են Հայկաշէն ականի անունը, Հայոց ձոր եւ Հարք գաւառակները: Հայ բառի ծագման մասին կան եւ այլ շատ մը ենթադրութիւններ⁽¹⁾:

Մեր բնագաւառի Հայաստան անուանումը նորագոյն

(1) Ոմանք Քրիստոսէ 1800 տարի առաջ եգիպտոսի վրայ արշաւող ու անդ երկու դար իշխող Հիւքսոսներն (իշխան) հայ կը համարին, զի անոնց ցեղի Հիւք անունը հայ ալ կարելի է կարդալ: Հէք բառն որ այժմ իշխան բառի նիշտ հակառակ իմաստն ունի՝ միշտ այդպէս եղած չէ, ինչպէս կան այլ օրինակներ ամէն լեզուի մէջ, եւ նոյն իսկ հաւանականաբար իշխանի իմաստով գործածուած է Խորենացւոյ «գնէքն իմ մանուկ եւ թագաւոր» խօսքին մէջ (ձ. 8. Աւգեր):

Այս Հիւքներն էին հովիւ, ծխարուծ, աղեղնաւոր եւ երկաթագործ. այս ամէն յատկութիւնները կը յարմարին եւ Հայոց, Վերջապէս կ'ըսեն թէ՛ Հիւքերը հայկական տիպ կը կրէին:

Բայց ուրկէ ուր Հայերը պիտի կրնան երթալ մինչ եգիպտոս: Գուցէ Կիլիկիոյ կողմերը կար հայ գաղութ մը, եւ արդէն այդ կողմերէն եկած կը համարին Հիւքերն, եւ կամ Մեռեալ ծովու եզերքը ուր կը գտնուէր Հայ քաղաքը: Ասոր ապացոյց գուցէ կրնայ համարուիլ Դովտաց երկիրն ասպատակողաց հայեր ըլլալու մասին եւսեբիոսի վկայութիւնը: Յետուայ դէմ պատերազմ մղող Քանանացիները Հայ կ'անուանին ի Ս. գիրս, ի բաց առեալ Յոյն Աստուածաշունչէն եւ անկէ թարգմանեալ մերինէն, յորում Գայի ըսուած է: Յետուայ յաղթող Քանանացոց համար Խորենացին կ'ըսէ թէ՛ փախան ի Հայս յորոց սերեցան Գնթունիք: Բստ մեզ՝ այս օտարաց Հայերը եւ մեր ու Յոյն Աստուածաշունչի Գայիները Բետացիներ են, որք ունէին Մեռեալ ծովու կողմը մեծ գաղթականութիւն մը (Փոքր Բետացիք):

է, եւ Պարսիկ ազդեցութեան տակ կազմուած Հայ եւ հայր (երկիր) պարսկերէն բառով. ինչպէս Քիւրտիստան, Լազիստան, Արապիստան, եւ որ հաւանականաբար 5րդ դարէն սկսած ենք գործածել:

Յօտարաց եւ գուցէ նախաբար մեզմէ Փայր Արեւիկ, Մէշ Արեւիկ անուանակոչութեանց համապատասխան են Մէշ Հայ եւ Փայր Հայ կոչումները:

— Մեր Ազգ. պատմագիրք Ազաթանգեղոսէն սկսեալ եւ իրարմէ ընդօրինակելով Աստուածաշունչի Տառն Թարգման, եւ Աստուածաշունչի յիշման իբր հոմանիշ կը համարին մեր ցեղի, սակայն ապացուցուած է թէ՛ Թարգման, Տառն (Թողարմահ) մասնաւոր երկիր մ'է Հայաստանի հարաւ արեւելեան կողմը (Քիփէնթ), հաւանականաբար սեպաձեւ արձանագրութեանց Թուլգարիմու ամրոցին կողմերն⁽¹⁾: Աստուածաշունչ գրոց այս մասին մի քանի խոսքերն երբէք հակառակ չեն թուիր մեզ, զոր օրինակ եզեկիէլ «Տունն Թորգոմայ ի ծագաց հիւսիսոյ» կ'ըսէ (ԼԸ. 6), եւ այլուր Թորգոմայ տունէն ձիեր ու ջորիներ ի Տիւրոս բերուիլը կը յիշատակէ (ԻԵ. 14), զի արդարեւ Թորգոմեանց երկիրն Ասորեստանի համար հիւսիս էր, եւ թէ անդ որպէս ի մեզ ձիաբուծութիւնն եւ ջորեբուծութիւնը ծաղկած էր եւ այսօր իսկ է: Իսկ Ասքանազն (Askenas, Ashkanzaï, Ishkouzaï) Միննիի մօտ Սկիւթական փոքր իշխանութիւն մ'էր, ինչպէս առիթ ունեցանք ըսելու:

(1) Գ. Ասյան Թորգոմ՝ Togorma բառը Tog-Arma երկու մասերէ բաղկացեալ կը համարի, յորում Arma՝ Արմէնները կը կարծէ, այսինքն Tog-Arma (Թորգոմ) Արմէններու մէկ ցեղը կ'ենթադրէ:

Ահաւասիկ այս շփոթութեան պատճառաւ, մեր առաջին քրիստոնեայ նախահարք թունդ կրօնասէր՝ ուզելով իրենց ազգին ծագումը գտնալ ի Սուրբ Գիրս, Ծննդոց գրքին մէջ առ այդ ունայն պրպտումներէ ետք՝ կը տեսնեն որ՝ իրենց բնագաւառի դրացի երկու փոքր ազգերու Ասքանազեանց եւ Թորգոմեանց ծագումը դրուած է (Ծնն. Ժ. 3 եւ Ա. Մնաց. Ա. 6). «եւ որդիք Գամերայ⁽¹⁾ Ասքանազեանց⁽²⁾ եւ Թորգոմայ», ուստի եւ կը համարին թէ՛ հայերն այս երկու դրացի ցեղերէն տարբեր ծնունդ չեն կրնար ունենալ, ուրեմն եւ Հայկը Թորգոմայ զաւակը կը համարին⁽³⁾, որով Ասքանազ կ'ըլլայ Հայկայ հօրեղբայրն, ուստի եւ Հայկայ սերունդը կը կոչեն Թորգոմայ եւ ազգակից Ասքանազեանց: Միւս կողմանէ իրենց այս ենթադրութեան հաստատութիւն կը ցուցնեն Երեմիայի (ԾԱ. 27) «Պատուէր տուք յինչն Արարատեան թագաւորութեանցն, եւ Ասքանազեան զնդին» խօսքը, յորում կը տեսնեն Մարգարէին բերնօք Աստուծոյ հրամանն ուղղեալ Արարատեանց (իմա Թորգոմեան տան՝ ըստ մեր նախնեաց) եւ Ասքանազեանց. այսինքն Գամերի երկու զաւակաց սերնդոց՝ ի կործանումն Բաբելոնի:

(1) Նոյի Յարեթ որդւոյ զաւակը:

(2) Բիբաթ անուամբ ժողովուրդ մը կայ Ուրալ լեռանց մէջ, որ ցոյց տայ թէ՛ Սկիւթացոց վաղեմի երկիրն այն կողմն էր. ուսկից եկած են Ասքանազեանք, Բիբաթեանք եւ գուցէ Թորգոմեանք:

(3) Եթէ Հայկն Աստուածաշունչ զրոց Յարեթայ զաւակ Գամերի՝ Թորգոմ որդիէն ծնած համարինք, սա Նոյի թողան թողը կ'ըլլայ, մինչդէռ ըստ Խորենացոյ Գամերի թիրառ որդւոյն զաւակն է Թորգոմ. որով եւ Հայկ՝ Նոյի թողան թողնորդին կ'ըլլայ. Այս Թիրասը յիշատակուած չէ Սուրբ Դրոց մէջ:

Ծանօթ է բանասիրաց թէ՛ այս հատուածն Եբրայերէն բնագրին մէջ սապէս է⁽¹⁾. «... հրաւիրեցէք ի վերայ դորա զազգս, կոչեցէք ի վերայ դորա զթագաւորութիւնս Արարատայ⁽²⁾, Մինւոյ եւ Ասքանազայ....», յորում կը տեսնուի թէ՛ մարգարէն կոչ կ'ընէ ո՛չ միայն Արարատեանց եւ Ասքանազեանց՝ այլ եւ Մինւոյ երկրին որ Արարատեանց դրացի մի այլ Խալդեան իշխանութիւն էր: Ասքանազեանք անշուշտ դրացի են միւս երկու իշխանութեանց, գուցէ եւ դաշնակից այն ատեն, եւ հաւանականաբար մարգարէն տեղեակ այդ կապակցութեան՝ դաշնակից իշխանութեանց կոչ կ'ընէ յանուն Եհովայի:

Կար եւ մի այլ Ասքանազեան ազգ (Ascanien) որ Փոլիւզական ցեղ մ'է ի Բիւթանիա, որոյ նախահայրն Ասկանիոս կամ Ասքանազ երգուած է Հոմերէ: Այս Ասքանազեաններու անուամբ կայ գաւառ, գետ, լիճ, նահանգիստ եւ կղզեխումբ: Այս ցեղէն սերած է Փոլիւզական իշխանական տունը: Գուցէ Արմէնները Փոլիւզական Ասքանազ ազնուական ցեղէ սերած ըլլալու աւանդութիւնն ունէին իրենց մէջ, ու Աստուածաշունչ զրոց Ասքանազները զանոնք կարծեցին. բայց ինչպէս դիտել տուինք, Սուրբ Գրոց՝ (Երեմիայի) Ասքանազները Սկիւթական ցեղ մ'էին եւ տարբեր Փոլիւզա-

(1) Տես ի ծանօթութեան Աստուածաշունչի, հրատարակեալ Ամերիկեան Սուրբ Գրոց ընկերութեան կողմանէ, Գ. Պոլիս, 1895, Տպ. Պաղտատլեան:

(2) Բիւզանդ պատմագիրը՝ Գ. դարուն Հայոց թագաւորութիւնը Արարատեան տեղիւն կ'անուանէ (Բազ. Գ. Ժ):

կան Ասքանազներէն; զուցէ Ծննդոց Գրոց մէջ յիշատակեալ Ասքանազն այս վերջնոց կը վերաբերի⁽¹⁾:

— Ի մի բան մեր բնագաւառի նախնի բնակիչք Խալդեանք կամ Ալորոտեանք կ'անուանէին, որ հաւանականաբար Ասքանազն անուանեալ Փոքր Ասիոյ ցեղին կը վերաբերէին: Ասքանազն անուանեալ Փոքրագոց ցեղակից Արիականները՝ Մակեդոնիայէն Փոքր Ասիա անցան, ժամանակ մը Փոքրասիա՝ ապա ի Փոքր Հայս (ընդ մէջ Կապադովկիոյ եւ Պոնտոսի) մնացին, Գամրաց ու Քետացոց հետ փոքր ինչ խառնուեցան, ու ապա Մալաթիոյ կողմերն իջան եւ Ծովաց երկրին ճամբով 7րդ դարուն Մեծ Հայք մտան, եւ տեղացիները մասամբ դէպ հիւսիս հալածեցին, ու անոնց մնացելոց հետ խառնուելով յառաջ եկաւ Հայ ազգը:

Հայաստանի շրջակայ բնակչութիւնք հետզհետէ հայացան ու Հայ ցեղին հետ խառնուեցան. արդարեւ Հայաստանի հիւսիսակողման Սկիւթացիք ու համացեղ Աղուանք, Արեւելեան նահանգներու (Փայտակարանի, Սիւնիքի), եւ Պարսկահայոց Մար ու Պարսիկ ազգաբնակչութիւնները, հարաւ արեւմտեան (Աղձնեաց), Ասորեստանեայք եւ արեւմտեան գաւառաց (Բարձր-Հայք,

(1) Դիտուներէ ոմանք այս անտեղի շփոթութենէն զերծ մնալու համար՝ Բիւթանական Ասքանազներն Ascanien կ'անուանեն, իսկ Սկիւթականներն Askenas:

Եթէ անուանց պատահական նմանութիւնը միեւնոյն ծնունդն ընդունիլ հարկադրէր զմեզ՝ պարտ էինք Գերմանիոյ հիւսիսակողման մի գաւառի բնակիչք եւս Ասքանազնաց ցեղակից ընդունիլ, զի նոյն անունը կը կրէ, եւ երբեմն մասնաւոր իշխանութիւն մ'ալ ունեցած է այդ անուամբ, որ 1802ին Բրուսիոյ հետ միացաւ:

Չորրորդ-Հայք, Փոքր-Հայք) Յոյները՝ հետզհետէ Հայոց հետ խառնուեցան ու անհետացան: Նոյնը տեղի ունեցաւ եւ Արտաշատի, Երուանդաշատի, Վանի ու Նախիջեւանի հրէական կարեւոր գաղութներու համար: Միայն հարաւի Կորդուխք մասամբ միայն հայացան (Ջազա), այլք պահեցին իրենց ազգութիւնն (այժմու Քիւրտերը)⁽¹⁾:

§ 3. Մեր բնագաւառի վաղեմի ժողովրդեան լեզուն

Նախահայք անշուշտ կը խօսէին այն լեզուով որով գրուած են իրենց վիմադրոշմ արձանագրութիւնք. արդ՝ այդ սեպաձեւ գրութիւնք սկսուած են կարդացուիլ, սակայն լեզուի մասին գիտունք կարծեօք կը տարբերին: Հինքս եւ Մօրթման աշխատեցան հայերէնով բացատրել, զայդ կը պնդէ դեռ Հիսարլեան. Հ. Սանտալճեան բառերու մեծ մասը միայն հայերէն կը կարծէ, Կիւար անծանօթ լեզու մը կը համարի, Լընորման եւ Աէյս վրացերէնի մերձակոր կը կարծեն, եւ սովաւ ոյժ տուած Կ'ըլլան Հերոդոտոսի վկայութեան՝ որ Ալորոտեաններն Արմէններէն դէպ հիւսիս հալածեալ կը համարի. Միաբան (Գալուստ Տէր Մկրտիչեան) ուտերէնի շատ մօտ կ'ենթադրէ եւ ասով Հերոդոտոսի հետեւողաց դասէն կրնայ համարուիլ: Այժմ ըստ Գիլցերի եւ հետեւողաց

(1) Քիւրտերը (Քարտիք) յիշատակուած են Պերսեպոլիսի արձանագրութեանց մէջ, եւ ի Բսենովոնէ: Անուանի եղած են հին դարերուն իբր պատերազմիկ եւ աւագակաբարոյ ժողովուրդ:

Սումերա-Աքքատերէն⁽¹⁾ լեզու մ'է, որով կը կապուի Տուրանեան լեզուախմբին: Ըստ ոմանց այս արձանագրութեանց մէջ կամ բառէն զատ հայ բառ չտեսնուիր: Մ. Մէյմէ կը կարծէ թէ Հայ (Արմէն) լեզուն Քրիստոսէ 6-7 դար առաջ տեղական մի այլ լեզուէ շատ փոխառութիւններ ըրաւ, որ անշուշտ խալդեան բարբառն էր:

Հայերէնն ալ Կովկասեան լեզուաց (Վրացերէնի) նման սեռի հետք չունի, եւ սա վաղեմի լեզուի (Խալդեանի) ազդեցութիւնն է (Մէյմէ, Մառ): Լեզուաբանք եւ գլխաւորաբար Մառ՝ Սեմական լեզուաց եւ Խալդեան ու Վրական բարբառներու միջեւ կարեւոր առնչութիւններ կը հաստատեն: Ոմանք կարծեցին իսկ թէ՝ Խալդեանը Սեմական լեզու մ'է, յորմէ սերած է Վրացերէնն, եւ որ կը բացատրուի Ալորոտեանց դէպ հիւսիս հալածուելովը. սակայն քանի որ Խալդեանց Ասիական ցեղին վերաբերին՝ այժմ աւելի ընդունուած է, ուստի այդ առնչութիւնը Սեմականաց հետ շարունակական շփման արդիւնքն է:

Տըլակարդ եւ Ֆ. Միլլէր այժմու Հայ լեզուն իրանականի մի ճիւղը կը համարէին, սակայն Հիւրշման եւ այլ լեզուաբանք կը ցուցնեն թէ՝ իրանական ազդեցութիւնը նորագոյն ժամանակաց գործ է. իսկ բուն Հայ լեզուն Արիական ընտանեաց աւելի եւրոպական ճիւղին

(1) Ոմանք այժմ Սումերերէնն եւ Ուրարտերէնը կցողական լեզու մը կը համարին Տուրանեանի նման, իսկ Աքքատերէնը Սեմական լեզուախմբէն հորովական լեզու մը:

մօտ է, որպէս եւ կը բացատրուի Արմէն ցեղի գալուստն եւ բնագաւառը նկատի առնելով:

Վերջապէս կան որ այժմու հայ լեզուն Տուրանական ընտանեաց մէջ կը դասեն, սակայն այդ հաւանական չէ եւ Տուրանական ազդեցութիւնը վերջին տասը դարերու գործն է: Հին լեզուի ազդեցութիւնն ալ նկատի առնելու է:

Հայ լեզուի Արիականութեան գլխաւոր ապացոյցներն են թուականաց նմանութիւնը, քերականական ձեւերու նոյնութիւնը: Մ. Ս. Ն. Դ. դիմորոշները մեծ դեր կը խաղան հայերէն դերանուանց եւ բայից մէջ որպէս ի հնդեւրոպական լեզու: Անուններու՝ սեռականի, տրականի եւ գործիականի նշաններն ի. մ. լ. վ. բ. նոյն են լատիներէնի հետ: Բայերու խոնարհումը մեծապէս կը նմանի յունականին: Հայերէնի ապառնի մէջ քրին դերը կը տեսնուի եւ Սանսկրիդի մէջ:

Ի մի բան նախահայոց կամ Խալդեանց լեզուն Ասիական ընտանեաց կը վերաբերէր, եւ զոր Ալորոտեանք դէպ հիւսիս տանելով՝ Կովկասեան լեզուաց եւ գլխաւորապէս վրացերէնի ծնունդ տուաւ: Արմէնք Արեաց արեւմտեան կամ եւրոպական ճիւղին վերաբերելով՝ իրենց լեզուն աւելի լատիներէնի եւ յունարէնի մօտ էր քան Արեաց Ասիական ճիւղերուն (Սանսկրիդի եւ իրաներէնի): Խալդեան եւ Արմէնեան լեզուաց խառնուրդն է հայերէնը, ուր Արիական տարրն աւելի զօրաւոր է, եւ վերջապէս յընթաց ժամանակին իրանական եւ ապա Տուրանական լեզուաց ազդեցութիւնը կրած է:

Գ. Լ. ՈՒԽ Բ.

ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ՄԻՆՉ
ՅԱՂԵՔՍԱՆԴԻ ՄԱԿԵԴՈՆԱՅԻ

§ 1. Նախ-Արամէեան ժամանակ

Մեր պատմահայրը՝ Խորէնացին՝ Քրիստոսէ 23 դարեր առաջուրնէ կը սկսի Հայոց պատմութիւնն, եւ որ հաւանականաբար Հայոցս՝ Բաբելացոց հետ միեւնոյն ժամանակ պատմական կեանք մը սկսել տալու նպատակաւ է։ Ըստ մեր պատմահօր Հայկ (Յաբեթի սերնդէն) չուզելով հպատակիլ Բաբելացոց ներքովդ կամ Բէլ բռնաւորին (որդի Քուշի ու թոռ Քամի) գաղթած է դէպ հիւսիս, իր թոռը Կադմոսը հաստատած է Կորդուաց երկիրը, եւ ինքն ընտանեօք եկած ու հաստատուած է Հարք գաւառը՝ Վանայ ծովուն հարաւային կողմն ու հիմնած իր նահապետական տունն, եւ իրեն վրայ եկող Բելը սպաննած ու անոր բանակը ցրուած է։ Այս աւանդութիւնը պատմական հիմ չունի։ Ըստ այժմու գիտական սկզբանց՝ եթէ ինկատի առնենք միայն վիմագիր արձանագրութիւնք եւ մօտաւոր ժամանակաց պատմիչներու վկայութիւնք՝ մեր բնադաւառի մասին ամենէն հին յիշատակութիւնը 14րդ դարէն առաջ չ'անցնիր⁽¹⁾։ Նոյն իսկ եթէ 16րդ դարու Թուղմէս Գ. Եգիպտացի աշխարհակալի ի շարս իր նուաճած երկրաց յի-

շատակած Բաբելոնեան իբր Արմէնիա ընդունիմք՝ Բրազդի հետեւողութեամբ, այդ ժամանակուան Արմէնիան՝ Փոքր Ասիոյ հարաւակողմն որոնելու է, գուցէ Մալաթիոյ շրջակայներն եւ ոչ թէ ի Մեծ հայս, ուր Խալդեանք բնակէին այն ատեն։

Եգիպտացիք դար մը միայն (16րդ-15րդ) իրենց իշխանութիւնը կրցան մինչ հիւսիսային Սուրիա եւ Մալաթիա տարածել, եւ 15րդ դարուն (1440 ի ատենները) քաշուեցան։ Ասորեստանեայք սկսան տակաւ զօրանալ եւ իրենց իշխանութեան սահմաններն ընդլայրանալ եւ իրենց իշխանութեան սահմաններն ընդլայրանել, ի ձեռն Սաղմանասար Ա. ի (1300-1275) եւ Թուկուլէինի կամ Թագալթադար Ա. ի (1275-1265) մինչ Նաիրի, Տիգրիսի ակունքն, եւ Կորդուաց երկիրը։ Շուրջ 1200ին ատենները սակայն արդէն այս երկիրներն իրենց լուծը թոթափած էին։

Թագալթա-Փալասար Ա. (1130-1090) Ասորեստանեայց թագաւորը դէպ ի հիւսիս երեք արշաւանքներ կ'ընէ, առաջինով Կուրուխուն (հիւսիսային Միջագետք եւ Կորդուաց աշխարհը) կը հպատակեցնէ, քաղաքները կը կործանէ, աստուածները կը գերէ ու երկրի հարըստութիւնը կը կորուստէ. երկրորդ արշաւանքով Նաիրիի վրայ կը քալէ ուր իրեն դէմ կ'ենեն 23 թագաւորներ ... որոց օգնութեան կը փութան եւ այլք, որով ընդդիմադրաց թիւը 60 ի կը հասնի. եւ այսպէս քանիցս չափուելով Կերխին կը գրաւէ, Արածանին կ'անցնի եւ կը յաջողի զանոնք հպատակեցնել մեծ անգթութիւններ ի գործ դնելով, ու իշխանաց զաւակները պատանդ առ-

(1) Նինոսի եւ Շամիրամի 19րդ դարուն Հայաստանի տիրապետութիւնն՝ այդ անձնաւորութեանց գոյութեան նման առասպելային է։ Այժմ շատեր Նինոսը կը նոյնացնեն արձանագրութեանց Ninipal-lorikinի հետ։

նելով կը հեռանայ. ապա 1200 ձիու եւ 2000 եզի տուրք կը դնէ անոնց վրայ. գերի տարած արքայիկները իր Աստուծոյ առջեւ հաւատարիմ հպատակութեան ուխտ ընել տալէ վերջ՝ ազատ կը թողու զանոնք: Երրորդ արշաւանքով Մուսրիններն⁽¹⁾ եւ Կոմմազինէցիները կը հպատակեցնէ: Թագաւթ-Փալասար բազմաթիւ յիշատակարաններով արձանագրել կուտայ իր արշաւները: Մեր բնագաւառի մէջ երկուք են իր յիշատակարանները, մին ի Կոճանլու⁽²⁾ եւ միւսը Սուբնատայ այրին մէջ⁽³⁾:

Ասուր-Նազիր-Աբալ Բ.ի օրով (1060) Նաիրիցիք այլ հպատակաց նման իրենց լուծը կը թօթափեն: Թագաւթատար կամ Թուկուդինինի Բ. (889-885) Նաիրիի վրայ կ'երթայ եւ զայն կը հպատակեցնէ⁽⁴⁾, սակայն ապա վերստին կ'ապստամբի:

Ասուր-Նազիր-Աբալ Գ. (885-860) իր մայրաքաղաքը դէպ ի հիւսիս, ի Քալաք կը տեղափոխէ, եւ կը սկսի դէպ հիւսիս եւ հիւսիսային արեւելք արշաւներ ընել: 884ին իր ձեռնարկած արշաւին առթիւ Նաիրեցիք նուէրներով (ձի, արծաթ, ոսկի, կապար, պղինձ) զայն ետ կը դարձնեն, սակայն ապա կ'ապստամբին,

(1) Մաւաթիոյ հիւսիսն, արդի Մուշէր լեռան կողմը (Հ. Սանտալեան):

(2) Մանագկերտէն 3 ժամ հեռի կը գտնուի:

(3) Վերին Տիգրիսի ձախակողման մի օժանդակ գետն է, որ այժմ Սեպենե-սու կամ Պիթիլեն-սու կ'անուանուի. այս գետն իբր 6 ժամ ճանապարհաչափ երթալէ ետք՝ ապառաժի մը տակը կը մտնայ եւ կէս հազարամեղր հեռուէն դուրս կ'եկնէ, այդ ելից տեղն այր մը կայ՝ յորում 5 արծանագրութիւններ կան, որոց մին Թագաւթ-Փալասարինն է:

(4) Սուբնատայ այրին մէջ ունի մի արծանագրութիւն:

ուստի եւ Ասուր-Նազիր-Աբալ անոնց վրայ կ'երթայ 880ին եւ 879ին, եւ մեծ անգլութիւններ ի գործ կը դնէ, մարդոց գլուխներով կոթողներ կը շինէ, հարիւրաւորներ կը ցցէ, տղայ ու պատանի (մանչ աղջիկ) խարոյկի կը մատնէ, Նաիրիի 250 քաղաքները կը կործանէ, եւ կը հնազանդեցնէ զանոնք: Սակայն Խալդեանք կրկին կ'ապստամբին, իր արքայութեան 18րդ տարին (867)՝ չորրորդ անգամ ըլլալով Նաիրիի վրայ կ'երթայ, ապա Բեդ Զամանի վիճակին Տամտամազուն ամրոցը կ'առնէ, սակայն Ամիդ (Տիարպէքիր) մայրաքաղաքը չկրնար գրաւել, եւ այն կողմերէն 6,000 հոգի գերի վարելով Նինուէի մօտերը կը հաստատէ:

Ասուր-Նազիր-Աբալ իր այս արշաւանքներով կը տիրէ Նաիրիի, Կերուի երկրին (Ուրմիոյ լճին արեւմտակողմ), Խուբուշկիոյ, Կիրիսի (Կորդուիկ), Կիլզանի (Խիզան), Քիռառի (Սասուն), եւ Արածանիի հիւսիսակողման Նիմի երկրին եւ կը յառաջանայ մինչ Ուրարտիա: Սա առաջինն է Ասորեստանեայց վեհապետներէն որ Ուրարտիոյ սահմանները հասաւ, եւ Ուրարտիա իրեն հպատակութիւն խոստացաւ, որոյ վրայ կենդանեաց, զինւոյ եւ պղինձի տուրք դրաւ: Ներկայացուցիչ մը կարգեց ի Քիռառի, սակայն Խալդեանք կրկին կ'ապստամբին: Ասուր-Նազիր-Աբալ Գ.ի իշխանութեան առաջին տարիներն Ուրարտիոյ վրայ կ'իշխէր Սարիտուրիս⁽¹⁾:

(1) Բեյք եւ Լեհման Արամէէ առաջ կ'ընդունին այս Սարիտուրիսը՝ զաւակ Լուծիարինի մը: Ինչպէս այս երկու անձնաւորութեանց (Լուծիարին, Սարիտուրիս) գոյութիւնը չընդունիր:

§ 2. Խալդեանց յես Արամէի

Արամէ կամ Արամ (. . . - 843) ⁽¹⁾. — Այս ատեններն (ի մէջ կոյս Զորդ դարուն) մեր բնագաւառի նախկին իշխանութիւնք ի տես՝ Ասորեստանեայց օրքան զօր զօրանալուն՝ նախատեսելով իրենց ընդհանուրին սպառնացող վտանգը, դաշնակցական միութիւն մը կը կազմեն, իրենց գլուխ ունենալով Ուրարտուի թագաւոր Արամէն՝ որ եւ նաիրիի իշխան Կ'անուանէր։ Այս ատեններն Ուրարտիան յաջողած էր իշխելու նաիրիի արեւմտեան կէսին, Բիանայի, Արածանիի աւազանին (Տուրուբերան) եւ Մալաթիոյ։ Արամէի ⁽²⁾ կեդրոնական իշխանութեան մայրաքաղաքն էր Արզաս-

(1) Դիտութեան ներկայ վիճակին մէջ մեզ կարելի չէ ընդհանրապէս Ուրարտիոյ արքայից իշխանութեան սկիզբն եւ վախճանը ճշդիւ որոշել, սակայն իրենց ժամանակակից Ասորեստանեաց թագաւորներու իշխանութեան ժամանակը ծանօթ ըլլալուն՝ դիւրին է մերայնոց ժամանակը մակարեւել մօտաւորապէս, ուստի եւ Խալդեաններու մասին մեր տուած թուականները ըստ այնմ համարելու է։

(2) Այս Արամէն Խորենացւոյն Արամն ըլլալու է, ժամանակագրական տարբեր կարգաւ, որոյ հայրենասիրութիւնը կը վկայէ մեր պատմահայրը։ Սա ըստ Խորենացւոյ ժամանակակից էր Նինոսի՝ որ անոր մարգարտէ վարսակալ կրելու իշխանութիւնը տուաւ։ Դիտորոս Սիկեղացին Նինոսի ժամանակակից Բարզանէս անուն չայոց թագաւոր մը կը յիշատակէ՝ որոյ յաղթած է Նինոս, սակայն ապա զայն իր իշխանութեան մէջ նաստատած։ Ըստ Գարգաշեանի՝ Բարզանէս «Վարդանէս կամ Վարդան անուան յունարէն թարգմանութիւնն է. . . հնդեւրոպական բառ է եւ կը նշանակէ ուսեալ»։ Այդ ժամանակ սակայն դեռ Արիական ցեղ չկար ՚ի չայս։ Դիտենք արդէն թէ՝ Նինոս պատմական անձ չէ, այլ հաւանականաբար Ասորեստանի Նինիք աստուածը։ Շամիրամ որ ըստ Խորենացւոյ սիրահարած ու իր սէրն

քուն ⁽¹⁾։ Այս ատեններն Ուրարտիայէն նուազ կարեւոր սակայն նշանաւոր էր եւ Մաննան։

Ասորեստանեայք հաշտ աչքով չէին կրնար նայիլ այս միութեան վրայ, ուստի եւ Ասուր-Նազիր-Աբալ Արամէի վրայ զնաց։ Իր մեկնելէն ետք կրկին ապստամբեցան այդ երկիրներն՝ անշուշտ Արամէի դրդմամբ։ Ասուր-Նազիր-Աբալ ունի Սուբնատի այրին մէջ շատ գէշ պահուած արձանագրութիւն մը։

արհամարհելուն պատերազմ հրատարակած եւ յաղթած ու պատերազմին մէջ սպաննած է Արամի զաւակն Արայն՝ նոյնպէս պատմական գոյութիւն չունի, սա Քուշիաներու մայր աստուածուհին էր՝ նման մեր Անահիտայ։ չայլու զգաստութիւնը ցուցնող վէպ մ'է սա։ Շամիրամ ըստ Խորենացւոյն 6000 ճարտարապետ եւ 12000 զործաւոր բերելով Ասորեստանէն՝ շինած է Վան քաղաքը ու բերդ անուանեալ լեռան մէջ փորուած սենեակները, եւ այդ քաղաքն իր անուամբ Շամիրամակերտ անուանած է։ Ինչպէս պիտի տեսնանք այս քաղաքը Խալդեան իշխանաց զործքն է։ Արամ ըստ Արամական լեզուի քառորդ ըսել է։ Ըստ Խորենացւոյն Արամ ունէր 50,000 ի բանակ մը որք աղեղ եւ նիզակ կը զործածէին։ Ըստ մեր պատմահօր Արամ՝ Մարաց Մադէս (հաւանաբար սա Սկիւթացի Մադեւսն է, որոյ առաջնորդութեամբ Սկիւթացիք Ասիա արշաւեցին) կոչուած Նիւբար ասպատակը բռնելով՝ Արմաւիրի աշտարակին կը գամէ, Բարշամ ասորեստանցին կը հալածէ ու իր մարդիկը զայն կը սպաննեն։ Իր իշխանութիւնը մինչ Կեսարիա կը հասցնէ եւ այդ քաղաքը Մշակ անուն հայ կտավարչին անունը կ'առնէ, որ աղաւաղելով Մաժար կ'ըլլայ (Խոր)։ Այս քաղաքի Մաժար անուանակոչումը անդ բնակող Մոսոր ագգին անունէն առնուած է եւ որք իրենց անունը տուած են եւ Մոսկեան լեռանց։ Ըստ Խորենացւոյն Արամ հրաման ըրաւ եւ իր տիրած երկրաց հայերէն ուսանիլ եւ խօսիլ։ Բնական պատմութիւնն այս դերն Արտաքսիասի (190-161) կը վերագրէ։

(1) Մասբերօ կը կարծէ թէ՝ այդ քաղաքն ապագայ աշխարհագրերու Արծիկն (Արծիկէն) է՝ Մանագկերտի մօտ. ըստ Հ. Սանտալճեանի կարնոյ հարաւ արեւելեան Արծն քաղաքն է, իսկ ըստ Բաւմաշեանի Արծէշը։

Սաղմանասար Բ. իր թագաւորութեան առաջին տարին (860) արշաւեց Նաիրիի երկիրն եւ Խուբուշ-կիա գաւառն ասպատակեց ու նոյն անուն քաղաքն եւ այլ բազմաթիւ (100) քաղաքներ այրեց. Կակիա թագաւորիկը խոյս տուաւ: Սաղմանասար Արամէի Սուգունիա բերդաքաղաքին վրայ կ'երթայ կ'առնէ ու անոր 14 քաղաքները կ'այրէ եւ կ'իջնէ Վանայ ծովուն եզերքն ու անդ իր յաղթութիւնները կ'արձանագրէ: Այս նուաճումը ժամանակաւոր ազդեցութիւն կ'ունենայ՝ ու Նաիրեցիք կրկին Արամէի դրդմամբ կ'ապստամբին:

Սաղմանասար երկու տարի վերջ (857) Արամէի իշխանութիւնն ի իսպառ բառնալու մտօք, մեծ բանակաւ դէպ հիւսիս կ'եղնէ, Ամիդի եւ Խնզիդի գաւառներէն կ'անցնի, Նաիրին կը նուաճէ, Արածանին կ'անցնի, Սուխմէի եւ Դաիաինի գաւառներէն անցնելով՝ Արգասկուի վրայ կ'երթայ, պաշարմամբ կ'առնէ ու կը կործանէ զայն. Արամէ Ադդուիի լեռներն ապստանած էր: Սաղմանասար անոր կը հետեւի, կը ճակատի, Արամէի 3400 զօրքէ բանակին կը յաղթէ, եւ Արգասկուի դրան առջեւ մարդոց գլուխներով երկու բուրգ կը կանգնէ: Սաղմանասար Իրիտիա լեռան վրայ (Բինկէօլ տաղ?) իր յաղթութիւնն արձանագրել կուտայ, ու Արամալիի (Արմալիր?) վրայ կերթայ, զայն կ'առնէ, ու կը քանդէ: Զանգիուինաի երկիրն անցնելով Վանայ ծովը կ'երթայ, արձանագրութիւն մը կը թողու. Գեւզանի Ասաւ իշխանէն նուէր կ'ընդունի (ձիեր, ոչխարներ,

զինի եւ 7 երկսապատ ուղտ) ⁽¹⁾ եւ Նաիրիի՝ Խուբուշ-կիա գաւառակի Կակիա իշխանին վրայ կ'երթայ, անոր Շիլա ամրոցը կը գրաւէ եւ 3000 մարդ կը գերէ ու իր պատկերը Տիգրիսի ափանց ապառաժներուն վրայ քանդակել կուտայ ⁽²⁾,

Յաջորդ տարին (856) Կապուտան ծովուն հարաւակողմը կ'արշաւէ, ժողովուրդը նաւերով ծովուն բացերը կը փախչի. Ասորեստանեայն անոնց կը հետեւի Էէէններու տորմիղով մը ու ծովն արինով կը ներկէ: Այս ամէն յաջողութիւնները ժամանակաւոր ազդեցութիւն կ'ունենան, Արամէ կրկին իր երկիրները ձեռք կ'անցնէ, եւ վերջապէս 12 տարիներ ետք Խալդեանք Արամէի առաջնորդութեամբ կրկին կ'ապստամբին, Սաղմանասար (845) կրկին Նաիրիի վրայ կուգայ, Սուբնատի այրին մէջ արձանագրութիւն մը կը թողու, Ուրարտիոյ սահմանները կը մտնէ եւ Դաիանիի (Կարնոյ

(1) Իր մէկ այլ արշաւանքին առթիւ Գեւզանի Սուա թագաւորէն կ'ընդունի իբր տուրք արծաթ, ոսկի, անագ, պղինձ, ձիեր եւ երկսապատ ուղտեր (Նիմրուսի սեւ կոթողի արձանագրութիւն):

(2) Ըստ նորագոյն գիտերու երեք են Տիգրիսի ափանց մօտ Սաղմանասարի թողած արձանագրութիւններն, որոց երկուքով կը պարծենայ թէ աիրած է Նաիրիի ծովէն (Վանայ լիճ) մինչեւ մեծ ծովն արեւմտից (Միջերկրական), թէ գրաւած է Քետացւոց ողջոյն աշխարհը, Սուհմիէի, Դաիանիի, Ուրարտիոյ, Գեւզանի. իսկ միւսով կը յաւելու թէ՛ տիրած է Արամէի Արգասկուն քաղաքին, Խուբուշ-կիայի, Միլիտիէի եւ իր իշխանութիւնը տարածած է մինչեւ Ադի գետն (Ալիս?), Սաղմանասար երեք արշաւներ ըրած է ի հիւսիս, իր թագաւորութեան Ա. Գ. եւ ԺԵ. տարիներն, իր արձանագրութիւններն այս վերջին արշաւանաց ժամանակէն են:

հարաւակողմն) իշխանն անոր կը հպատակի, եւ առանց Արամէի ետեւէն իյնալ խորհելու կը դառնայ⁽¹⁾:

Լուդիպրիս (843-835). — Արամէի կը յաջորդէ Լուդիպրիս մը: Ո՞վ էր Լուդիպրիս, Ասորեստանեայց կողմանէ Ուրարտիոյ վրայ դրուած տեղացի կառավարիչ մը, թէ՛ հարկատու իշխան մը, թէ՛ Արամէի զաւակը կամ անոր ցեղէն յաջորդ մը եւ կամ սոսկ անհատ մը՝ որ Ազգ. իշխանութեան գլուխ կ'անցնի:

Լուդիպրիսի գործոց մասին բան մը չգիտենք, իր զաւակը Սարիդուրիս Ա.⁽²⁾, Ուրարտիոյ նշանաւոր թագաւորներէն կ'ըլլայ:

Սարիդուրիս (835-820-Խորենացւոյ Սուրը ?). — Սաղմանասար Բ. քանիցս չափուեցաւ Սարիդուրիսի հետ: 833ին իր Դահնասուր զօրավարը Սարիդուրիսի վրայ ղրկեց, որ նախ յաղթեց, սակայն ապա յետս մղուեցաւ: Երկու տարի վերջ (830) Կիրխիի (Կորդուիք) վրայ կը ղրկէ իր բանակը. Դահնասուր մեծ բանակաւ վերստին եկաւ, Խուբուշկիա, Մադախերու, Մաննա, Խարունա, Պարսուա ասպատակեց. Մաննայի Ուտաքի թագաւորը կը փախչի, Խարունայի արքայիկը գերի կ'իյնայ: Յաջորդ տարին Դահնասուր վերստին կուգայ, կ'ասպատակէ Նաիրին, Խուբուշկիան, եւ Մուսասիրի Զաբառիա քաղաքն եւ 46 այլ քաղաքներ կը կործանէ,

(1) Ըստ Խորենացւոյն Արամէ, ետք երկիրը Ասորեստանեայց կ'անցնի, թուր Անուշաւան գերի կը տարուի, ու ապա անոր սերունդը կ'իջնէ (28 իշխաններով) շուրջ հազար տարի մինչ Պարոյ:

(2) Եթէ Արամէէ առաջ մի այլ Սարիդուրիս ընդունիմք, ապ կ'ըլլայ Սարիդուրիս Բ.

Ուրարտիոյ 50 քաղաքներն կ'այրէ, սակայն քիչ վերջ Սարիդուրիս վերստին կ'ապստամբի:

Սարիդուրիս Ա. Բիանայի իշխանութիւնն իրենին կը միացնէ, եւ 828ին իր աթոռը Տուսպա (Տոսպ = Վան) կը փոխադրէ⁽¹⁾՝ ամրութեանը համար, ու զայն անառիկ վիճակի կը վերածէ⁽²⁾, ինքզինքն ~~արտաքին~~ ~~արտաքին~~, Բիանայէ ~~Բիանայէ~~ եւ Նախիւրի ~~Նախիւրի~~ կը հռչակէ, յորմէ կը հետեւի թէ Նաիրիի մի մասին ալ տիրած է: «Ամէն թագաւորներէ տուրք առի» կ'ըսէ, որ անշուշտ հասկնալու է Խալդեան իշխաններէն, որոց վեհապետն էր: Նինուէն գրիչներ բերել տալով՝ Ասորեստանեայց վեհապետներու նման, ու անոնց պարծենկոտ ոճով իր գործերն արձանագրել կուտայ ապառաժից վրայ, անոնց սեպաձեւ գրերով ու լեզուաւ⁽³⁾: Սարիդուրիսի յաջորդներն այլեւս ինքզինքնին Բիանայի թագաւոր, Տուսպի մայրաքաղաքին տէր կը հռչակեն. սակայն Ասորեստանեայք միշտ Ուրարտուի թագաւոր կը կոչեն զանոնք:

Իսպուրիս (820-800). — Սարիդուրիսի յաջորդ Իսպուրիս Ա. ի օրով Ասորեստանեայց Շամսի-Ռաման Դ. արքայն (825-812) երիցս կ'արշաւէ Նաիրիի վրայ, առաջինն անձամբ, երկրորդն ի ձեռն իր սպարապետին՝ որ 11 բերդ եւ 200 քաղաքներ կործանելով զայն կը հպատակեցնէ, ու վրան ձիու

(1) Լեհման այս աթոռի փոխադրութիւնը Իսպուրիսի կը վերագրէ:

(2) Ասորեստանեայք երբէք չեն կրցած Տուսպա մտնել:

(3) Իր արձանագրութիւններէն երկու հատ ծանօթ են մեզ:

տուրք կը դնէ. երրորդն անձամբ, յորում Պարսուա, Խուբուշկիա, Մաննա, Գիլիզբունտա երկիրները կ'ասպատակէ, սակայն Բիանան յարգանք կը ներշնչէ եւ Ասորեստանեայն անդ չերթար:

Շամսի Ռաման Դ.ի որդին Ռամանիուառի Դ. (812-783) Մաննայի վրայ կ'երթայ, եւ վերջապէս կը հպատակեցնէ զայն 811ին. իր յաղթութեանց արձանագրութիւնները կան Վանայ ապառաժից վրայ: Ռամա Նիուառի կամ Ադադ Նիուառի կը ստիպուի 808ին եւ 807ին կրկին Մաննայի վրայ երթալ, սակայն կ'երեւայ թէ՛ այս ամեն անգոր են, զի Ուրարտիոյ թագաւորներն իրենց իշխանութիւնը կ'ընդլայնէին դէպ ի հիւսիսային արեւելք:

Իսպուինիս Քէլիշէնի⁽¹⁾ կոթողին մէկ կողմն ասորերէն եւ միւս կողմն երկրին լեզուաւ գրել կուտայ իր գործոց յիշատակութիւնները, միշտ գործածելով Ասորեստանեայց սեպածեւ գրերը: Յետ այնու Իսպուինիս եւ իր յաջորդները միշտ ազգային լեզուաւ կ'ընեն իրենց արձանագրութիւններն. իր Միհրի դրան (Վան) արձանագրութեան մէջ՝ 46 Աստուածութիւնք յիշատակեալ են, գուցէ եւ ինքն ըրած է անոնց կարգաւորութիւնն: Իսպուինիս փորել տուած է Վանայ բերդին մէջի այրերը, կամ գոնէ ինք սկսած է ու իր զաւակը շարունակած: Այս հրաշակերտ այրերը փառքը կը կազմեն Իսպուինիսի եւ համայն Խալդեանց:

Իսպուինիսի օրով Տուսպան Խալդինա կամ Խալդիք (սուրբ երկիր) եւս անուանեցաւ:

Մենուաշ (800-784). — Մենուաշ (Մանաւազ?) Իսպուինիսի զաւակն իր հօր ծերութեան զահակից (805-800) եւ ապա իրեն յաջորդ կ'իշխէ: Իր հօր զահակցութեան ժամանակամիջոցին իր իշխանութիւնը տարածեց Մուսասիրի, Գելզանի, Կուրուխուի (Կորդուիք), Կապուտան եւ Գեղամայ ծովերու արեւմտեան երկրաց վրայ, աւերեց Խուբուշկիան ու իր յաջողութիւններն արձանագրեց Ռէվանդուզի կիրճի ապառաժներուն վրայ: ասոր թագաւորութեան առաջին տարիները՝ մայրը Թարիհաս իբրեւ խնամակալ կ'աջակցի իր զաւակին, ու այդ միջոցին շինել կուտայ Տոսպայ նշանաւոր ջրմուղները՝ զորս Շամիրամայ կը վերագրեն⁽¹⁾: Այս վեհապետի օրերէն մնացած են Արտամետի, Բերկրիի, Արծուաբերդի, Մանազկերտի եւ Խօթաշուրի ջրմուղները:

Մենուաշ իշխանութեան գլուխ անցնելուն՝ կ'ընդլայնէ իր տէրութեան սահմաններն Արաքսէն Տաւրոս, կը տիրէ Վանայ ծովուն հարաւ (Արիդուս, Էրինուիս) երկրաց եւ արեւմտակողման (Դաիանիս), Ուրմիոյ լճին շրջակայ երկրաց, Կորդուաց աշխարհին, Վերին Զապի, Խուբուշկիայի (ընդ մէջ Նինուէի եւ Ուրմիոյ), Արածանիի ամբողջ աւազանին եւ Ռամաննիրարի Դ.ի (812-783) հետ երիցս (802, 792, 785) յաջողա-

(1) Քէլիշէն կը գտնուի Ուրմիոյ լճին հարաւային խորշին արեւմտեան կողմը, այժմու Ռէվանդուզի մօտ:

(1) Այս առեւտները կայ Շամիրամ մը՝ բաբելացի իշխանուհի մը, կին Ռամաննիրարի Ասորեստանեայց թագաւորին, սակայն սա երբեք Վան եկած չէ:

պէս կը չափուի Խուրուշկիայի մէջ. կ'աշխարհակալէ դէպ ի հիւսիսային արեւելք եւ ի մէջ այլոց էթիաուսի (Etiaous) երկրին (Գաբեղեաց գաւառ Արարատայ), Լու-նունիս (այժմ Կաղզուան աւան ըստ Բասմաջեանի, ըստ այլոց Արմաւիր) քաղաքը կը գրաւէ, գաղթականներ կը հաստատէ ու զայն Մէնուաշիակիլինի (Մէնուաշի ժողովրդեան տեղի) կ'անուանէ, Մաննան կը հպատակեցնէ, ու անդ գաղութներ կը հաստատէ եւ քաղաքներ ու պալատներ կը շինէ: Քետացւոց դէմ պատերազմելով յետս կը մղէ զանոնք եւ յԱրեւմուտս յաջող արշաւաններ կ'ընէ, Մոսոքները կը հպատակեցնէ, Մելիդիսէն հարկ կ'առնէ, դէպ ի Կարին եւ Կասպից ծով ունեցած է յաջող արշաւներ:

Մենուաշ շինած է Մենուահինիլի (Մենուաշակերտ = Մանագկերտ)⁽¹⁾ որ իր անունը կը կրէ ցարդ եւ շատ մը բերդեր: Մենուաշայ իշխանութեան սահմաններն արեւելքէն Արմաւիրը կ'անցնէին, իսկ հիւսիս արեւմուտքէն Կարինը: Մենուաշի օրով Ուրարտեան իշխանութիւնն Ասորեստանեայցիներն կը հաւասարէր եւ բազմամարդութեամբ զայն կ'անցնէր (Մասքէրօ): Ասորեստանեայց դէմ ամբողջութեանց շղթայով մը պաշտպանուած էր: Մենուաշ Ասորեստանեայց արուեստներն ու քաղաքակրթութիւնը կ'որդեգրէ. Ուրարտեան լեզուով իր գործերն արձանագրել կուտայ, ամենուրեք մեհեաններ եւ պալատներ կը շինէ:

(1) Մանագկերտի կէտ մասնիկը նոր Պարսկերէն է եւ այն ատենները չէր կրնար գոյութիւն ունենալ ի մեզ, որ հիւսիսային մաս-նիկին՝ վերջերը տեղի ունեցած թարգմանութիւնն է:

Մենուաշ՝ Խալդեան այլ թագաւորներէ շատ աւելի արձանագրութիւններ թողուցած է մեզ: Մալաթիոյ կողմերն իր թողած մի արձանագրութեան մէջ Արմէն ցեղը կը յիշատակէ, ինչպէս ըսինք: Մենուաշի մահը 784ի ատենները տեղի ունեցած ըլլալու է. նոյն ատե-ները մեռած ըլլալու է նաեւ իր զաւակն եւ աջակիցն Խուրուշկուաշի, որով իշխանութիւնն իր կրտսեր որդւոյն Արգիստիսի անցաւ:

Արգիստիս (784-755). — Արգիստիս Ա. (Արմենակ? = Արագած) աւելի մեծ աշխարհակալ մը կ'ըլլայ, իր իշխանութեան 14 առաջին տարիներուն 14 պատերազմներ կը մղէ, Արածանիի հիւսիսային կողման խլրտուցները կը նուաճէ, Դաիալինն, էթիաուսն եւ Ուրմին⁽¹⁾ (Ourmi) կը հնազանդեցնէ, Աբուսացւոց՝ Ուրէաս քաղաքէն շատ մը գերի ու աւար կը բերէ. Ռամանիրարի հետ յաջողութեամբ կը չափուի: Ասոր յաջորդը՝ Սաղմանասար Դ.՝ ի տես Արգիստիսի յառաջիադացութեան՝ 781ին ընդ յառաջ կ'երթայ ի ներքու (Տիգրիսի աղբերաց մօտ) ու յաղթուելով ետ կը դառնայ: Արգիստիս կը սկսի աւելի յանդգնօրէն գործել. կը նուաճէ Փոքր Ասիոյ եւ Ասորիքի մէկ մասն, Ասորեստանեայց ենթակայ Քետացիներն իրեն կը հպատակեցնէ, Մալաղիոյ եւ Արեւմտեան Կապադովկիոյ կը տիրէ, եւ այդ կողմերէն շատ (22274) գերիներ կը բերէ ի Բիանա: 780ին եւ 779ին Ասորեստանեայց վրայ յաղթութիւն-

(1) Զոր շփաթեւու չէ Ուրմիոյ հետ:

ներ կը տանի, եւ նոյն իսկ Ասորեստանի սահմանը կ'անցնի Փառսուան եւ Խուբուշկիան իր երկրին կը միացնէ. Սաղմանասար Դ. դժուարաւ անոր կը դիմադրէ: Արգիստիս 778ին Ասորեստանեայց վրայ մեծ յաղթութիւն մը կը տանի ի Սուրիստաս, 776ին կրկին կը յաղթէ Ասորեստանեայց, 774ին Նամուի մէջ կրկին զանոնք յետս կը մղէ. 772ին Տարիունիսի (Տարուն?), Տուարացոց (Տուարածատափ?) եւ Գուրքոնի գաւառաց խլրտումները կը զսպէ եւ անոնցմէ առած գերիներու եւ աւարի մէկ վեցերորդը Խալդիի Աստուծոյն կը նուիրէ: Կը ստիպուի 771ին Մաննացիներու եւ Էթիաուսցիներու ապստամբութիւնները զսպել եւ Իսքիկուլաուի (այժմ Աղեքսանդրօքոյ գաւառն) ու շրջակայները կ'աւերէ ու մինչ Կովկաս կ'երթայ:

Արգիստիսի օրով Խալդեան այնչափ մեծ էր որչափ Տիգրան Մեծի ժամանակ Հայաստան. արդարեւ նա կը տարածուէր արեւելքէն Կասպից ծովը, հիւսիսէն Կովկասեան լեռներն եւ գրեթէ սեւ ծովն, արեւմուտքէն իր մէջ ունէր Կապադովկիան եւ հարաւէն Հայոց Միջագետքը:

Արգիստիս միայն քաջարի պատերազմիկ մը չէր, այլ եւ շինարար մը. շինած է բերդեր, մեհեմաններ, տաճարներ. իրն է Գանլը թէփէի բերդը, Արմաւիրի ջրմուղը, գուցէ եւ Արճէշ քաղաքը (Գ. Ասլան), եւ ըստ ոմանց իրմէն կը սերի Արծրունի տոհմը:

Աբիւղինոս՝ Բէլի հակառակորդը եւ զայն սպաննողը Արմենակ կ'անուանէ. գուցէ Արգիստիսի համար է:

Արգիստիս Արամալին նորոգելով զայն Արգիշտինիլի (Արագածոտն?) կամ Խալդինիլի (Խալդիաբնակ?) անուանեց եւ Արագած լեռան իր անունը տուաւ⁽¹⁾. իր գործերն արձանագրել տուած է գլխաւորապէս Վանայ ապառաժներուն վրայ:

Սարիդուրիս Բ. (755-730). — Արգիստիսի զաւակն ու անոր արժանաւոր յղորդն է, որ թագաւորելէ առաջ Էթիաուսի եւ Մաննայի կառավարիչ էր, իրեն իշխանութեան կեդրոն ունենալով Լոււնուիսը (այժմու Արմաւիրը): Սարիդուրիս իր հօր յաջորդելուն կը պարտաւորի զսպել նախ այն հպատակ իշխաններն՝ որք իր հօր մահուանէն օգուտ քաղելով՝ թօթափած էին հպատակութեան լուծը: Նախ դէպ արեւելք երթալով կը զսպէ Մանան, Բաբելուն, Էթիաուսը, եւն. կը գրաւէ քաղաքներ, կը բերէ շատ մը գերիներ եւ ճոխ աւար⁽²⁾: Ապա Արեւմուտք երթալով կ'ասպատակէ Արածանիի աւազանն եւ կ'երթայ մինչ Մելիտու (Մալադիա) ու անոր Խիդերուադա թագաւորը գերի կը բռնէ եւ անկէ եւս շատ գերի ու ճոխ աւար կը բերէ ի Տոսպ: Ապա կ'երթայ դէպ արեւմտեան հարաւ Քետացոց աշխարհն ու Սուրիա, ուր գտնուող ժողովուրդն ընկճուած Ասորեստանեայց ծանր լուծին տակ՝ սիրով փարեցան ուրարտեան իշխանութեան. Արբատը կ'առնէ

(¹) եւ զլեռն անուանէ, յանկագոյն յիւր անունն Արագած (Խոր.):

(²) 8135 տղայ, 25000 կիւն, 6000 զինուոր գերի եւ 12000 եգ, 32000 ոչխար, 2500 ձի (ըստ Վանայ քաղաքայնի արձանագրութեան):

ու զայն իր այդ կողմի գործունէութեան կեդրոնը կ'ընէ: Թագղաթ Փաղասար Գ. (745-727) մեծաւ պատրաստութեամբ ու ահագին բանակաւ Ուրարտացւոյն վրայ գնաց (743) անոր յանդգնութիւնը պատժելու մտօք, որ կը համարձակեր մինչ դարաւոր կերպով իրենց հպատակ երկիրները ձեռք անցունել ու անոնց հետ դաշնակցիլ, եւ առաջին առնել անոր յառաջխաղացութեան՝ որ քայլ մը մնացած էր Նինուէի՝ իր մայրաքաղաքին՝ ձեռք զարնելու: Ուստի եփրատն անցնելով՝ դէպ Սուրիա ուղղուեցաւ:

Սարիդուրիս իր սուրիացի դաշնակից իշխանաց աջակցութեամբ Արբատի⁽¹⁾ կողմերն (Զինճիրի) ի Քում-մուխի՝ ընդդէմ՝ Ասորեստանեայց ճակատեցաւ ու յաղթուեցաւ (743), եւ պատերազմի խառնակութեան մէջ հազիւ կրցաւ մատակ ձիւ մը վրայ հեծնելով փախչիլ⁽²⁾: Այս ճակատամարտին մէջ ինք եւ իրեններն 73,000 մարդ կորսնցուցին մեռեալ կամ գերի: Թագղաթ-Փաղասար՝ Սարիդուրիսի կարասին (կառք, զէնք, եւայլն) տեղւոյն վրայ այրեց, միայն անկողինը պահեց ու զայն Նինուէի Իսթար Աստուածուհւոյն նուիրեց: Սուրիացի իշխանք հաւատարիմ մնացին Սարիդուրիսի, որ վրէժ լուծելու կը պատրաստուէր, Թագղաթ-Փաղասար Գ. զայս զգալով իր ուժերը վերակազմեց եւ Սու-

րիոյ իշխանաց վրայ գնաց ու անոնց յաղթեց: Սուրիացիք դեռ յոյս ունէին Սարիդուրիսի վրայ եւ նոյն իսկ Ակուզիի թագաւորիկը՝ Մաթիլու՝ երեք տարիներ դիմադրեց Ասորեստանեայց ու պաշարուած մնաց իր Արբատ մայրաքաղաքին մէջ՝ սպասելով Սարիդուրիսի օգնութեան. սակայն ապա ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ ու հաշտուիլ (740): Սարիդուրիսի բոլոր դաշնակիցներն անոր անգործութիւնը տեսնելով՝ վստահութիւննին կորսնցուցին ու հեռացան: Ասորեստանեայն քաջալերուելով սկսաւ Ուրարտիոյ վրայ քալել. նախ Նաիրիի մի մասը գրաւեց (739) ու անդ ամրութիւն մը շինելէ ետք՝ առաւ Նալ գաւառը (736), յաջորդ տարին Տուսպան (Վանը) պաշարեց, սակայն առումն անկարելի գտնելով՝ շրջակայներն ասպատակեց, իր յաղթութիւնը Վանայ քաղաքին դիմացը գրել տուաւ, եւ հարուստ կողոպուտներով վերադարձաւ (735). երկամեայ (733-732) պատերազմով Դամասկոսն առաւ ու բնակչաց 8,000ը փոխադրեց ի Բիւ (ի Նաիրի)⁽¹⁾: Սարիդուրիս որոյ ձեռքը մնացած էր միայն Ուրարտիան եւ Բիւնան՝ հանդարտ մնաց մինչ իւր մահը (730ի աւերակներն), ու երկրին աւերներուն վերաշինութեամբ պարապեցաւ, ի մէջ այլոց վերանորոգեց Արմաւիրի տաճարները: Սա Խորենացւոյ Արմայիսն ըլլալ կը թուի, որոյ կը վերագրէ մեր պատմահայրն Արմա-

(1) Այժմ Թէլ Արբատ կ'անուանի, Հալէպի մօտ, անոր հիւսիս արեւելքը կը գտնուի:

(2) Մատակ ձիւն վրայ նստելն անարգական էր, մանաւանդ իշխանի մը համար:

(1) Թագղաթ Փաղասար Գ.ի արձանագրութիւնը գտնուած են ի Նէմրուտ:

ւիւր շինութիւնը: Ասոր Ամասիա զակին անուամբ կոչուած է Մասիա լեռը՝ ըստ Խորենացւոյն:

Այս հինգ թագաւորները՝ (Սարիդուրիս Ա., Իսպուհնիս Ա., Մենուաշ, Արգիստիս Ա., Սարիդուրիս Բ.) յորդոց որդի շուրջ դար մը (835–730) ազատ իշխեցին միշտ, յաջողապէս իրենց սահմաններն ընդլայնելով դէպ արեւելք եւ հիւսիս, արեւմուտքէն դիմադրելով Քետացւոց եւ Մալաթիացւոց ոտնձգութեանց, (որպէս ցոյց տան Բալուի արձանագրութիւնները). գուցէ եւ Արմէններուն, ինքզինքնին յարգել տալով հաւաքի Ասորեստանեայց:

Այս վերջին երեք աշխարհակալ թագաւորաց գործերը տարրական կերպով յիշատակած է Խորենացին զանոնք Մանաւագ, Արմենակ, Արմայիս անուանելով:

Ռուսաւ⁽¹⁾ Ա. կամ Ռուծա կամ Ռուսա (Հրաշեայ?) (730–714). — Յաջորդելով Սարիդուրիս Բ.ի նախ դէպ արեւելք արշաւաններ ըրաւ, եւ հպատակ 23 մանր իշխանութեանց⁽²⁾ խլրտումները զսպեց⁽³⁾, խնդիր չունեցաւ Սաղմանասար Ե.ի (727–722) հետ, սակայն անոր յաջորդը Սարիդուքէնը կամ Սարգոնն (722–705) ըստ Աստուածաշունչի Առանն⁽⁴⁾ իրեն ախոյեան ունեցաւ: Ուրսա իր զօրաւոր թշնամւոյն կարենալ դիմադ-

րելու համար՝ դաշնակցեցաւ դրացի իշխանութեանց հետ որպէս Մուսասիրցիներուն, Մելիդցիներու, Ուրարտիոյ արեւելեան փոքր իշխանութիւններու եւ Զիկիրտուի կամ Զիքառաթուի⁽¹⁾ Միդատի իշխանին եւ Մոսոքներու Միթա թագաւորին, եւ նոյն իսկ Թորէլներու եւ Քետացւոց հետ: Մանայի Իրանզու թագաւորն՝ որ Սարգոնի դաշնակից եւ հարկատու էր՝ մերժեց Ուրսայի առաջարկն. Ուրսա՝ Մանայի մէջ յեղափոխութիւն հանել տուաւ, Իրանզուի երկու քաղաքները (Սուանդախուլ եւ Դուրդուկկա) իրենց ղռներն Ուրսայի դաշնակից եւ անոր հաշւոյն գործող Զիքառաթուի Միտադի թագաւորին առջեւ բացին: Սարգոն յոգնութիւն հասաւ իր դաշնակցին (Իրանզուի), այդ քաղաքներն ետ առաւ ու այրեց եւ ապստամբ բնակիչներն ի Սուրիա (Քետացւոց Ախարի երկիրն) աքսորեց (719): Սարգոն 720ին ստիպուեցաւ Սկիւթական արշաւանք մը յետո մղել, որք հաստատուեցան Արաքսի արեւելեան աւազանին մէջ: Սարգոն ապա իր կայսրութեան արեւմտեան հիւսիսային կողմերն՝ Ուրսաի դրդմամբ ծագած ապստամբութիւնը զսպելու մեկնեցաւ. Սարգոն կործանեց Քետացիներու իշխանութիւնը՝ զի ասոնք ապստամբութեան գլուխն էին, տիրեց անոնց Կարկամիշ քաղաքին (717), եւ Ասորեստանի մաս ըրաւ զայն: Քիչ վերջ Իրանզու մեռաւ (717), զաւակն՝ Ազա՝ Ուրսայի առաջարկը մերժելուն՝ Ուրսա զայն ապստամբու-

(1) Յորմէ հաւանաբար Ռշտունիք ցեղական ու տեղական անունը:

(2) Ընդ որս Սուլնիա (Սիւնիք), Էրիաինի (Երեւան), Ուշիդուինի (Օշական), Պիրուաինի (Ապարան):

(3) Գողանը Դռանի արձանագրութիւն:

(4) Եսայի Ի. 1:

(1) Կասպից ծովու հարաւ արեւելքը:

Թեան մը մէջ դաշոյնով սպաննել տուաւ (716): Ազայի յաջորդեց իր եղբայրն Ուլուսունը. սա հպատակեցաւ Ուրսայի եւ անոր 22 ամրութիւններ տուաւ: Սարգոն զայս լսելով Ուլուսունի վրայ գնաց, տիրեց անոր իզիրդու մայրաքաղաքին եւ երկու ամիւր քաղաքներուն ու այրեց զանոնք. Ուրսայի կողմանէ ղրկուած բանակին յաղթեց, եւ անոր 8 գաւառները գրաւեց ու կրակի տուաւ, որպէս նաեւ Ուլուսունէն ընդունած 22 բերդաքաղաքներն, ու 4200 մարդ գերի տարաւ. Ուրսայի դաշնակից Զիքառաթուի՝ Միտադի թագաւորին Պարտան մայրաքաղաքը կրակի տուաւ եւ 23 քաղաքներուն տիրեց եւ Մելտիսի (Բարձր Հայք) Բակղատաթի թագաւորին յաղթեց, ու այս վերջինը մորթազերծ ընել տուաւ Ազայի սպանման տեղին վրայ⁽¹⁾. Մաննան ասպատակեց: Ուլուսուն որ նախ փախած էր, ի լուր այս ամենուն եկաւ ու Սարգոնէն ծնրադիր ներողութիւն հայցեց, Սարգոն Ուլուսունի ներեց եւ զայն իր գահուն վրայ հաստատեց եւ անոր մայրաքաղաքի՝ իզիրդի մէջ՝ իւր պատկերն ու յաղթութիւնները քանդակել տուաւ. կամէր եւ Ուրսայի վրայ երթալ, սակայն Ասորեստանի մէջ ապստամբութիւն մը զսպելու համար ստիպուեցաւ ետ դառնալ (716):

Ուրսայի ստիպման վրայ Ուլուսուն ապստամբեցաւ, Սարգոն հարկադրուեցաւ դէպ հիւսիս ելնել, իր ներկայութիւնը բաւեց Ուլուսունի հնազանդութիւնը ձեռք

(¹) Կ'երենայ Թէ՛ Բակղատաթի (Ազայի զաւակներէն մին) ինք դաշունահար ըրած էր Ազան:

բերելու: Հայրենասէրն Ուրսա միշտ իւր ծրագրոյն հետամուտ՝ Սարգոնի հեռանալուն (715) Ուլուսունը կըրկին իրեն հպատակեցուց եւ զաւակը պատանդ առաւ: Սարգոն ստիպուեցաւ մեծ բանակաւ Ուրսայի վրայ գալ, ճակատեցաւ Ուրսայի եւ անոր դաշնակցաց դէմ (714), Ուրսա յաղթուելով Ուանա լեռան վրայ՝ մատակ ձիու մը վրայ հեծնելով փախաւ ու ամիւր տեղեր ապաստանեցաւ. հինգ ամիս լեռները թափառեցաւ՝ հալածուելով Սարգոնէն. Ասորեստանեայն Ուրսայի տունէն 250 ձիաւորներ գերի բռնեց ու անոր 55 պարսպապատ քաղաքները գրաւեց: Ուրսայի հաւատարիմ մնացած էր միայն Մուսասիրի Ուրզանա⁽¹⁾ թագաւորը: Սարգոն՝ Մուսասիր մտաւ, Ուրզանան փախաւ, անոր գանձն եւ ժողովրդեան հարստութիւնը կողոպտեց⁽²⁾, արքայական ընտանիքը, շատ մարդիկ եւ քաղաքին մէջ գտնուած խալդի

(¹) Ուրզանայի կնիքը՝ Լսհէի թանգարանը կը գտնուի. Այս կնիքը րթամատի հաստութեամբ երկար եւ զանազան սեւ քար մ'է, որոյ վրայ բեւեռագրեր ու պատկեր մը կը գտնուին. Պատկերն է թեւաւոր մարդ մը (ոգի) որ իր երկու ձեռքերով երկու թռչուններու (ջալլամ?) վզէն բռնած է. Ասորեստանեայն լեզուաւ գրուած այս արձանագրութեան թարգմանութիւնն է.

Կնիք Ուրզանայի
Արքային Մուսասիրի
եւ Նուարթի քաղաքի
Վէմ բարի ոգւոյ — (ըստ ոմանց վէմ Յուլ Աստուծոյ)
Որու իբրեւ օձի
Չար լեռներու մէջ
Բերանը բաց է:

(²) Իր մի այլ արձանագրութեան մէջ «Գերեցի, կ'ըսէ, Ուրզանայի մայրաքաղաքէն 6170 անձ, եւ աւար առի 690 ջորի ու եզ, 10,225 ոչխար, 34 տաղանդ 18 մնաս ոսկի, 160 տաղանդ 2/3 մնաս արծաթ, անագ, պղինձ, պատուական քարեր, կերպասներ, եւլն:

եւ Բագբարդում դից անդրինները գերեց⁽¹⁾։ Ուրսա զայս լսելուն մեծերու ներկայութեամբ ինքզինքը դաշոյնով սպաննեց (714)։ Սարգոն՝ Ուլուսունն իր զահուն վրայ հաստատեց եւ Ուրսայի դաշնակիցներէն վրէժ լուծեց։ Թոբէլայ ու Մոսոքի երկիրներն ասպատակեց (713), Մելիտի կամ Մալաթիոյ թագաւորութիւնը կործանեց (712), անոր Տուրխունազի թագաւորն եւ 50,000 զօրքը գերեց ու անդ ասորեստանցի կառավարիչ մը դրաւ⁽²⁾, Քումմանայի (Կոմանա) ալ տիրեց։

Արգիստիս Բ. (714-685)։ — Ուրսայի յաջորդեց իր եղբայրն Արգիստիս Բ. սա նախ հպատակեցաւ Ասորեստանեայց, սակայն ապա մի քանի տարի վերջ Սարգոնի բանակը Քաղդէաստանի մէջ զբաղած ատեն՝ գլուխ վերցուց եւ իր եղբորմէն խլուած երկիրները ձեռք անցուց, նոյն իսկ Մաննան իրեն հպատակեցուց, Քումմուլիսի (Կոմագիւնէ) թագաւորը Մուտալլուն ապստամբեցուց։ Սարգոն 708ին Մուտալլուի վրայ գնաց, սակայն նա արդէն փախած էր։

Սարգոն 705ին սպաննուեցաւ իր Տուռշառուքինի պալատին մէջ, ու իրեն յաջորդեց Սենեքերիմ (705-681)։ Արգիստիս ձիու նուէրներով դեսպաններ ղրկելով Սենեքերիմայ՝ բարեկամութեան դաշինք կնքեց. հաւա-

(1) Կերեւի թէ Խաղդեանց ժամանակ որպէս եւ կռապաշտ Արշակունեաց դարերուն Տարօնը (Մուսասիր) կրօնական մեծ կեդրոն ուէր եւ այդպէս մնաց մինչ Քրիստոսէութիւն։ (Ըսինք արդէն թէ այժմ շատեր Տարօնէն շատ հեռի կը դնեն Մուսասիրը)։

(2) Ուրսայի արարքներն արժանագրուած են ի Խորասպատ. Մուսուլի հիւսիսակողմը, հին Նինուէէն մի քանի մղոն հեռի։ Այս տեղը կը գտնուէր Սարգոնի պալատը։

նականաբար հիւսիսի սկիւթական եւ արեւմտեան դրացի իշխանութեանց⁽¹⁾ ոտնձգութիւններն ու սպառնալիքները սկսած էին հարաւի մեծ պետութեան բարեկամութեան պէտքը զգացնել։

Սենեքերիմ ընդլայնեց իր կայսրութիւնն, Ամիտի հիւսիսակողման Նիբուրի լեռան, Մալաթիոյ, Մուսասիրի եւ Մաննայի վրայ ալ գնաց ու անոնց երկիրներն ասպատակեց եւ զանոնք հնազանդեցուց. որով Խաղդեան կը բաղկանար միայն Ուրարտուէն, Բիանայէն, Էթիաուէն եւ Արաքսի հովիտէն։

Ուրաա Բ. (685-675)։ — Արգիստիսի յաջորդեց (685?) Ռուսաս կամ Ուրսա Բ. (Սկայորդի?)։ Որոյ օրով Սենեքերիմայ (Սենեքերիբ) երկու կրտսեր զաւակները Սարասար (Շարեգէր) եւ Ադրամելէք (Ադարմալիք) իրենց անդրանիկ եւ տարամայր (բաբելոնացի) գահաժառանգ եղբոր Ասուրդանի (Աշուրախէիդդի) նախանձելով՝ (որ արդէն Բաբելոնի իշխան կարգուած էր եւ շատ սիրուած Բաբելոնի ժողովրդէն) անոր ի Միջագետս գտնուած ժամանակ՝ սրով սպաննեցին իրենց հայրը Սենեքերիմը՝ Նինուէի տաճարին մէջ աղօթած ատեն (681)։ Սարասար կամ Սանասար հօրն աթոռը բազմեցաւ։ Երէց եղբայրնին՝ Ասուրդան կամ Ասուր Հատտոն՝ ոճիրի լուրն առնելուն իր եղբարը վրայ կ'երթայ ու ճակատելով կը յաղթէ ու զայնս կը հաւածէ։ Ըստ ոմանց Սանասար պատերազմին մէջ ին-

(1) Կիմմերեանց (Գամիրք) Սինուպի կողմերը եւ Արմէններու ի Փռիւզիա հաստատուած գաղթականութիւնները կ'ակնարկուի աստ։

կաւ, ըստ այլոց իր եղբոր հետ ի Խալդիա ապաստանեցաւ (Խոր. եւ Դ. Թագ. ԺԹ. 37⁽¹⁾): Ասորդան չյանդգնեցաւ սահմանագլուխն անցնիլ, դարձաւ ու իր հօր աթոռը բազմեցաւ⁽²⁾:

Ուրսա Բ. պալատներ կը շինէ լերանց գագաթներն⁽³⁾, որ երկիւղի նշան մ'է. զի արդարեւ Արաքսի աւազանին արեւելեան մասի Սկիւթացիք զօրացած էին, եւ պարբերաբար կ'ասպատակէին Ուրարտիան եւ Մաննան, նոյն իսկ Մաննայի մի քանի գաւառաց տիրած էին: Ուրսայի մի կոթողը գտնուած է Զուարթնոց եկեղեցւոյ աւերակներէն:

Ասուր Հատտոնի օրով (681-668) Կիմերեանք եւս սկսած էին զօրանալ, Ասուր Հատտոն զանոնք յայնկոյս Ալիսի մղեց: Ասուր Հատտոն նուաճեց եւ Սուրիական իշխանութիւնները:

Սկիւթացիք 678ին Մաննացւոց նիզակակցութեամբ Ասորեստանեայց դէմ ելան, սակայն Ուրմիոյ լճին հիւսիսակողմն Ասուր Հատտոնի բանակէն յետս մղուեցան: Աւելի վերջերը Սկիւթացւոց Քասթառիթի թագաւորը՝ Մարաց, Ուրարտեանց եւ Մաննացւոց հետ նիզակակցելով Ասորեստանեայց վրայ գնաց, Ասուր Հատտոն իր աղ-

(1) Ըստ Խորենացւոյ ի Սարասարայ սերեալ են Աղծնեաց բնակիչք, իսկ յԱղրամեղեքայ Արծրունիք եւ Գնունիք: Սարասարի եւ Ատրամիլէքի 'ի Հայս փախուստն եւլն. Հայոց մէջ «Սասմայ ծռեր» աւանդութեամբ ծնունդ տուած է:

(2) Ըստ Սմիթի օգնութեամբ Հայոց զօրաց:

(3) Վանայ մօտ 'ի Թօփրաք Գալէ կը շինէ ամարանոց մը, Արարտայ մէջ 'ի Կուսուրի զանազան շէնքեր:

ջիկը սկիւթացի թագաւորիկներէ միոյն Բարբաթուայի կնութեան տալով՝ հաշտութիւն կնքեց:

Ասուր Հատտոն զԲաբելոն՝ զոր իր հայրը կործանած էր՝ վերականգնեց, նինուէն զարդարեց, Եգիպտոսի տիրեց եւ մեռաւ 668ին ու իր իշխանութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ. Ասուրբանաբալ Ասորեստանի գահը ելաւ եւ իր եղբայրը Շամաշշումուքին Բաբելոնի թագաւոր հռչակուեցաւ:

Էրիմիլու (675-670) (Երուանդ?). — Ուրսա Բ. ի կը յաջորդէ իր զաւակն Էրիմիլնա (675?). սա որեւէ արձանագրութիւն չունի, Ասորեստանեայց բարեկամ կը թուի, հաւանականաբար ասոր օրով տեղի ունեցած է ի Խալդիա արեւմտից եկող գաղութին մուտքը, զոր մենք փոխգացւոց ցեղակից Արմէններ կը համարինք, ինչպէս ըսինք: Ասոնք հաւանաբար ի Կիմերեանց կամ Գամրաց հալածուելով դէպ ի Խալդիա սկսան մտնել, որոյ կառավարութիւնն արդէն այնչափ տկարացած էր:

Պատմագիրք Արմէններու մուտքը խաղաղ եւ առանց զէնքի դանդաղ ներմուծում մը կը համարին. կարելի չէ մեզ ընդունիլ առանց որեւէ ընդհարման մուտք մը, զի այդ եկերը վերջապէս բնիկ ժողովրդեան տեղը կը բռնէին, հաւանականաբար եթէ ոչ մեծ պատերազմներու, գոնէ ներքին յուզմանց պատճառ եղան, որով եւ երկրի կառավարութիւնն աւելի տկարացաւ. իրաց այս վիճակին մէջ կը բացատրուի Էրիմիլնայի որեւէ արձանագրութիւն չթողուլը: Գուցէ Էրիմիլնա շինած է Երուանդակերտը:

Ուսա Գ. (670-645). — Ուրսա Գ. կը յաջորդէ (670?) Էրիմինայի: Սա մեհեաններ եւ պալատներ կը շինէ⁽¹⁾, որ նշան մ'է թէ յուզմունք դադար գտած են, ու երկրի իշխանը պէտք զգացած է նորեկ տարրի զալստեամբ յառաջ եկած աւերները շէնցնել:

Ուրսա Գ.՝ Ասորեստանցւոյ Ասուր Բանիբալ արքային (668-626) դեսպանութիւն մը ղրկելով (668) կը դաշնակցի. սա ցոյց տայ թէ տկար էր իր երկրի կառավարութիւնն եւ Ասորեստանեայց օժանդակութեան կը կարօտէր: Ասուր Բանիբալ իր արձանագորութիւններէ միոյն մէջ կ'ըսէ թէ՝ Սարիտուրիսի հայրը (Ռուսաս) իր հօր (Ասուր Հատտոնի կամ Ասուրտանի) բարեկամութիւն յայտնած էր⁽²⁾:

Խալդիոյ հիւսիս արեւելեան սկիւթական ցեղն՝ Ասքանազեանք՝ ծանօթ են արդէն մեզ. այս ատենները կը հանդիպինք Աքսոսի հովիտէն եկած մի այլ սկիւթական գաղութի՝ Շակերուն՝ աւելի արեւմուտք Կուր գետի աջակողմը հաստատուած, որք իրենց Գագու կամ Գոգ (Գովք) թագաւորի անուամբ Գագու (Գոգայ այրք) անուանեցան, եւ իրենց երկիրն այդ անունն առաւ: Այս ցեղի մի այլ հատուածն աւելի արեւելք կը գտնուէր եւ որոց բնակութեան զաւառը Շակու կոչուեցաւ:

Կ'երեւի թէ Գոգ կ'իշխէր Ռովսայ, Մոսովքայ եւ Թորէլայ երկրաց վրայ: Շատ հաւանական է որ Գոգ

(1) Վանն ու Արմաւիրը կը նորոգէ:

(2) «Սարիտուրիս Ուրարտիոյ թագաւորն որուն թագաւոր հայրերն իմ հօրս եղբայրութիւն յայտարարած էին»:

մեծ յաղթութիւն մը տարած է Ասորեստանեայց վրայ, եւ կամ Սկիւթացւոց Քասքառիթի թագաւորի 678ի արշաւանաց ատեն սա անոր նիզակակից էր, ու մեծ սարսափ ներգործած է Ասորեստանեայց եւ Հրէից, եւ որով այս վերջնոց մարգարէներուն նիւթ մատակարարած է իբր Ասորեստանի սպառնացող մի հզօր զօրութիւն (եզեկիէլ ԼԸ. եւ ԼԹ.):

Գոգի յաջորդած են իր երկու որդիքը Սարարադի եւ Պարիտիա, որք մերժեցին հպատակիլ Ասորեստանեայց, որոց վրայ գնաց Ասուր Բանիբալ (660) անցնելով Ուրարտիոյ՝ Ասիանիշ (Արճէշ) եւ Հառաի (Հարք) զաւառներէն, եւ ասոնց 75 ամրոցները գրաւեց ու զիրենք գերի բռնելով նինուէ բերաւ: Ասուր Բանիբալի այս արարքը սկիւթական ցեղերը մեծապէս գրգռեց:

Այս ատենները Մաննայի Ախսիրի թագաւորն ապստամբեցաւ Ասուր Բանիբալի դէմ, երբ սա Եգիպտոս կը գտնուէր. սակայն ապա չարաչար յաղթուելով իր իզերդու քաղաքը թողուց եւ ամուր տեղեր ապաստանեցաւ: Ասուր Բանիբալ երկիրն անտէր գտնելով հիմնայատակ քանդեց ու Մաննացւոց կողմանէ իր հարց օրով իրենցմէ առած Պատտերի վիճակն ետ առաւ ու հեռացաւ: Ախսիրի երեւան ելնելուն ժողովուրդը զանի սպաննեց եւ զաւակն Ուալլի անոր տեղ դրաւ: Սա ի նշան հաշտութեան իր աղջիկն Ասուր Բանիբալի կնութեան տուաւ. սակայն Մաննացիք Ասորեստանցւոց գործած անգլխութեանց համար արհամարհանք կը մշակէին անոնց դէմ:

Սարիդուրիս Գ. (645-620). — Ուրսա Գ.ի յա-

Ջորդը Սարիղուրիս Գ. իր հօր քաղաքականութեան հետեւեցաւ, հաշտ գնաց Ասորեստանեայց հետ, իր գահակալութիւնը ծանուցանելու համար դեսպաններ եւ ընծայներ ղրկեց Ասուր Բանիբալի (645):

Իրֆիաս (620-600). — Սարիղուրիսի կը յաջորդէ (620?) Իրֆիաս՝ վերջինը Խալդեան թագաւորաց, ասոր իշխանութիւնն Երասխի հիւսիսակողմ ամփոփուած էր, իրեն մայրաքաղաք ունենալով Լուխիոնիս՝ ինչպէս իր մէկ արձանագրութիւնը կը ցուցնէ: Իրֆիաս տեսաւ Նինուէի կործանումը: Կ'երեւայ թէ ի Փոքր Հայոց եկող Արմէնները գրաւած էին արդէն Մեծ Հայոց արեւմուտքն, եւ Խալդիան սկսած էր Արմէնիա ըլլալ⁽¹⁾:

Սարիղուրիսի օրով արդէն հիւսիսի սկիւթական ցեղերն (Ասքանազեանք, Շակք) սկսած էին զրգռուիլ ընդդէմ Ասորեստանեայց, որոնք իրարու հետ միանալով՝ եւ գուցէ նոր գաղութներ եւս ընդունած ըլլալով՝ իրենց մայր հայրենիքէն, իբր հեղեղատ մը՝ ամբողջ Խալդիան, Ասորեստանը, Փոքր Ասիան, Սուրիան կը ծածկեն, բոլոր ծանօթ աշխարհի կը տիրեն, ու այդ երկիրները կ'աւերեն: Հարկ է կանգ առնել ու ներկայացնել զանոնք ու իրենց աւերներն. եւ յառաջ քան

(1) Հ. Կ. Տ. Սահակեան կը կարծէ թէ՝ (Բազմավէպ 1904 Նոյ.) Հայկ արեւմուտքէն ի Հայս մուտք գործող ցեղին պետն է, որ կը հակատի Վանայ լճին մօտ Ուրարտուի վերջին թագաւորին Բելին հետ, կը յաղթէ անոր ու կը հիմնէ Հայկեան իշխանութիւն մը: Թէ Հայք հաւանականաբար զայն աստուածացուցած ու տարուոյ Աստուածն ըրած են, եւ որոյ ուստերք ու դստերք են տարուոյ 12 ամիսներն. եւ ապա Աստուածաշունչ զրոյց մէջ Օրիոնի տեղը տուած են անոր:

զայս կուտանք մեր ուսումնասիրած շրջանի Խալդեան եւ Ասորեստանեայն թագաւորաց ժամանագրական ցուցակն ըստ Վէպէռի եւ Մասբերօի:

ԽԱԼԴԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐԷ

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՅՑ ԹԱԳԱՒՈՐԷ

Արամէ 860-843

Լուտիպրին 843-835

Սարիտուրիս Ա. 835-820

Իսպուլինիս 820-805

Մենուաշ 805-784

Ասուր Նազիրաբալ Գ. 883-860

Սաղմանասար Գ. 860-825

Շամսի Ռաման Գ. 825-812

Ռամա Նիրարի կամ Ատատ Նիրարի Գ. 812-783

Սաղմանասար Գ. 783-772

Ասուրղան Գ. 772-754

Ասուր Նիրարի 754-745

Թագղաթ Փալասար Գ. 745-727

Արգիստիս Ա. 784-755

Սարիտուրիս Բ. 755-730

Ուրսա կամ Ռուսաս Ա. 730-714

Արգիստիս 714-685

Ուրսա կամ Ռուսաս Բ. 685-675

Էրիմինա 675-670

Ուրսա կամ Ռուսաս Գ. 670-645

Սարիղուրիս Գ. 645-620

Իրֆիաս 620-600?

Սաղմանասար Ե. 727-722

Սարգոն Բ. 722-705

Սենեքերիմ կամ Սենեքերիբ 705-681

Ասուր Հատտոն 681-667

Ասուր Բանարալ 667-625

Ասուր Էթիլիլանի 625-620

Սինշանիսուրն (Սառակօս) 620-608

§ 3. Սկիւթական առեւանգ

Ասորեստանի տկարացման հետեւանօք՝ Բաբելոն շնորհիւ Նաբուպալասարի անկախութիւն հռչակեց (625), Մարք ի ձեռն Դիովկիսի թօթափած էին արդէն իրենց լուծն, ասոր որդին Ֆրաւորդ յանդգնելով 635ին ատեններն Ասուր Բանիբալի վրայ երթալ, չարաչար յաղթուեցաւ ու ճակատամարտին մէջ ինկաւ։ Իր զաւակը Կիաքսար՝ իր հօր վրէժը լուծելու համար՝ պատրաստութիւն տեսաւ ու Ասորեստանի վրայ զնաց եւ Նինուէն պաշարեց, մարացի, մաննացի⁽¹⁾, զամիրցի վարձկան զօրքերով։

Սկիւթացւոց Բարբաթուա թագաւորի զաւակը Մատիւէս⁽²⁾ (որոյ մայրն Ասուրհատտոնի աղջիկն էր ինչպէս գիտենք) լսելով Նինուէի Կիաքսարէ պաշարումը, գուցէ եւ Ասուր Բանիբալէ (Մարդանաբաղ) իր մօր արենակցէն հրաւիրեալ, Խալթիի հիւսիսակողման սկիւթական ցեղերու գլուխն անցած, թերեւս եւ այլ նոր սկիւթական գաղութներու հետ միացած՝ Մարաստանի վրայ զնաց։ Կիաքսար զայս լսելով՝ Նինուէի պաշարումը թողուց եւ Մատիւէսի ընդ առաջ եկաւ, Որմիոյ հիւսիսակողմը Մաննացւոց երկրին մէջ հանդիպումը տեղի ունեցաւ, Կիաքսար յաղթուեցաւ եւ հարկատու-

(1) Ասոնք անշուշտ Ասուր Բանիբալէ կրածնուն վրէժը լուծելու համար կ'աջակցին Մարաց։

(2) Սա հաւանականաբար Խորենացւոյ՝ Մադէս Նիւբարն է, որ Արամայ կողմանէ Արմաւիրի աշտարակին զամուած է (Խոր.)։

թիւն խոստանալով Մարաստան քաշուեցաւ (634)։ Մատիւէս Ասորեստանի վրայ զնաց. Նինուէն զատ այլ արքայական քաղաքներ (Քալաք, Ասուր) ինկան ու այրուեցան, երկիրն ասպատակուեցաւ, ու ժողովուրդն անգթօրէն կոտորուեցաւ։ Ուրարտիա ոտնակոխ եղաւ, Ռովս, Մոսովք եւ Թորէլ միեւնոյն վիճակն ունեցան։ Ասոնք թողուցին իրենց բնագաւառն ու զնացին դէպ հիւսիսային արեւելք Սեւ ծովու արեւելեան եզրերը⁽¹⁾։ Կիմմերեանք նախ դիմադրեցին Զելայի մօտ, սակայն ապա իրենց Քօպօս թագաւորը գերի իյնալուն՝ ստիպուեցան թշնամւոյն հետ միանալ, ու ընկերովի ասպատակեցին Միջագետքը, Հիւսիսային Սուրիան, Փինիկէն, Դամասկոսը, Պաղեստինն (628), եւ Եգիպտոսի վրայ զացին։ Պսամմաթիքոս Ա. թագաւորը՝ ճոխ ընծայներով ընդ առաջ ելաւ եւ զանոնք ետ դարձուց։ Իրենց դարձին ասպատակեցին Փղշտացիներն, Ասքալոտի մօտ Տէրքեթոյի տաճարը կողոպտեցին, ու այլ եւս սկսան տկարանալ. իբր թէ այդ Աստուածուհիէն պատժուեցան իրականութիւնն այն է սակայն թէ՛ արդէն շարունակական պատերազմներով սպառած էին։ Կիաքսար բարեկամացաւ ու ճաշի հրաւիրեց Մատիւէսն ու իր զօրականներն, եւ սպաննեց զանոնք։ Սկիւթացիք իրենց գլուխները կորսնցունելով՝ Հյուսահատեցան, կռուեցան Մարաց հետ, վերջապէս Կիաքսար զանոնք Մարաստանէն վճնտեց։ Այս ամեն քսան տարի (634-

(1) Հաւանականաբար ասոնք ծնունդ տուին Ռուսաց եւ Մոսկովաց։

614) եւ կամ ըստ Հերոդոտոսի 28 տարի (642-614) տեւած է⁽¹⁾:

Սկիւթացւոց մի մասը Կովկասի ճամբով Եւրոպա մտաւ, իսկ այլք Արաքսի եւ Ալիսի միջեւ ժամանակ մը մնացին եւ անմնաս քաղաքացիներ դարձան, ի Կապադովկիա, ի Պոնտոս, յՈւրարտիա, զորս կը յիշատակէ Ստրաբոն՝ Ս... (Շակ) անուանելով, եւ որոց կեդրոնն եղած է Շակաշէն գաւառն Ուտեաց:

Ասուր Բանիբալ 625ին մեռած ու իր երէց զաւակն (Ասուր Էթիլիլանի) ու ապա այս վերջնոյն մահէն ետք (620) միւս զաւակը Սինշանիսքուն (զոր յոյները Սառակոս⁽²⁾ կ'անուանեն) իշխած են:

Նինուէի իշխանութիւնն արդէն տկարացած էր եւ Բաբելոն առանձին թագաւոր ունէր Նաբուպալասարն՝ որ եւ ապա ազատ հռչակեց ինքզինքը (611): Սառակոս ուզեց զայն պատժել, Բաբելոնի թագաւորը պատերազմի առաջն առաւ. սակայն ապա վրէժ լուծելու համար դաշնակցեցաւ Կիաքսարի հետ եւ անոր աղջիկն Ամիթիսն իր զաւակին Նաբուգոդոնոսորի կնութեան առաւ: Կիաքսար՝ Մարաց ու Բաբելոնի բանակներով, ու ըստ Խորենացւոյն՝ Հայոց Պարոյր իշխանի օժան-

(1) Այս սկիւթական արշաւանքի մասին Սուրբ Գրոց մէջ շատ մը յիշատակութիւններ եւ մարգարէութիւններ կան (Եզեկիէլ, Երեմիա, Սոփոնիա, Նաոււմ, Բ. Թագ., Երկրորդումն օրինաց, Մնացորդ Բ.):

(2) Պատմագիրներէ ոմանք Նինուէի այս երկու կամ երեք թագաւորներուն տեղ Սարդանաբադ կը դնեն շատ անգամ, որ իրապէս գոյութիւն ունեցած չէ, միայն զեղիս ու ցով իշխողի ներկայացուցիչն է: Այս անունն Ասուր Բանիբալի աղաւաղումն է, եւ որով ներկայացուած են Ասորեստանի վերջին երեք զեղիս վեհապետները:

դակութեամբ՝ որ Արմէն ցեղի առաջին իշխանը կը թուի՝ Ասորեստանի վրայ գնաց: Սառակոս յաղթութեամբ Նինուէի մէջ ապաստանեցաւ, պաշարումն երկար տեւեց, վերջապէս 608ին Սառակոս իր պալատին մէջ ինքզինքն իր հարստութեամբ ու ընտանիքովն այրեց թշնամւոյն ձեռքը չիյնալու համար: Նինուէն կոտորուեցաւ եւ կործանեցաւ: Ասորեստանի կայսրութեան ջնջմամբ երկու այլ կայսրութիւնք կազմուեցան, Մարացն՝ որոց բաժին ինկաւ Ասորեստան, Տիգրիսի ու Եփրատի ափունքն եւ Փոքր-Ասիան. եւ Բաբելացւոցն՝ որոց ինկաւ Միջագետքը, Սուրիան, Պաղեստինն, եւ որք նոյն իսկ Եգիպտոսի վրայ իրաւունք ունենալ կարծեցին:

Կիաքսար իրեն բաժին ինկած երկիրները հետզհետէ իր իշխանութեան տակն առաւ եւ միշտ յաջողութեամբ, եւ վերջապէս Ալիսի եզերքը հասնելով Լիւդէացւոց դիմադրութեան հանդիպեցաւ, վեց տարիներ իրարու հետ չափուելէ ետք՝ Արեգական խաւարում մը երկուստեք չարագուշակ համարուելով՝ հաշտութիւն կնքեցին. Ալիսն իրենց սահման դնելով, եւ ի նշան բարեկամութեան Լիւդիոյ թագաւորին աղջիկն Ադիադէս՝ Կիաքսար իր որդւոյն՝ Աժդահակայ կնութեան առաւ (585): Յաջորդ տարին Կիաքսար մեռաւ:

Կիաքսար՝ Լիւդիոյ արեւելակողմի իր տիրած երկիրը Կապադովկիա անուանեց, ուր գտաւ եւ Քետացիներու ու Արմէններու մնացորդներ:

Ուրարտեան եւ դրացի բոլոր Խալդեան երկիրները Կիաքսարի իշխանութեան տակ մտան, եւ Պարոյր

ի վարձ իր ծառայութեան ըստ Խորենացւոյն՝ Կիաքսարէն արքայական թագ ստացաւ, մնալով հարկատու:

Այլեւս ոչ սեպաձեւ արձանագրութիւնք կան եւ ոչ Խալդեաններու մասին յիշատակութիւնք: Արմէններն որք սկսած էին մուտք գտնել Խալդեաններու երկիրը բազմացած են անդ, հալածելով երկրին բնակիչներն, եւ իրենք անոնց մնացորդաց հետ խառնուելով կազմած են Հայ, ցեղը՝ զոր օտարք միշտ Ասորացի անուան տակ կը ճանչնան:

Պարոյր հաւանականաբար Արմէն կամ Հայ ցեղէն իշխան մ'է՝ յաջորդ Խալդեան Իրքիասին, եւ կամ սա իշխած է կեդրոնական Հայաստանի, եւ Իրքիասի յաջորդներն (եթէ կան) Արաքսի հովտին:

Խորենացին Պարոյրի գործքը նկարագրելէ ետք, կ'ըսէ թէ՝ «այժմ անցից ի թիւ մերոց արանց, մանաւանդ թագաւորաց մինչ ցտէրութիւն Պարթեւաց, քանզի ինձ այսօրիկ արք ի մերոյ թագաւորէն սիրելիք, որպէս բնիկք եւ իմոյ *արքայական* եւ հաւաստի *հայկական*»: Այս խօսքերէն կը հետեւի թէ Պարոյրի նախորդները բուն Հայ ցեղէն, *արքայական* չէին: Այսպէս կը հասկնայ եւ պատմաբան Յովհաննէս Կաթողիկոս, եւ կ'ըսէ թէ՝ Անուշաւանէն ետք Հայոցս վրայ իշխողք նոյն ցեղի սերնդէն չէին, եւ վերջը Պարոյր՝ Հայկայ զարմէն՝ երկրի իշխանութիւնը ձեռք առաւ եւ այլն: Իսկ մենք կը սիրենք հաւատալ թէ՝ Պարոյրով բուն Արմէն ցեղին կ'անցնի երկրին իշխանութիւնը:

§ 4. Արմէնեան Հարսութիւն

Այլեւս Ասորեստանեայն կամ Խալդեան արձանագրութիւնք չկան մեզ առաջնորդող, ուստի մեր պատմահօր Խորենացւոյ, օտար պատմագրաց, եւ Քսենոփոնի տուած տեղեկութեանց հետեւողութեամբ պիտի գծենք հաւանական պատմութիւնը:

Պարոյրի յաջորդ Հրաչէի մը գոյութիւնն եւ ասոր Նաբուգոդոնոսորի (Բաբելոնի արքային) աջակցելով Երուսաղէմի գրաւումը (558)⁽¹⁾ եւ իր յաջորդները (Փառնուաս, Պաճոյճ, Կոռնակ, եւ այլն) կարելի չէ դրապէս ընդունիլ: Սակայն հաւանականաբար ունեցած ենք Երուսաղէմը (Խոր.) հայր Տիգրանայ, ժամանակակից Կիաքսարի որդւոյն Աժդահակայ⁽²⁾ (584–549). եւ այս վերջնոյն յաջորդի Կիաքսար Բ.ի (Քսեն.) (549–

(1) Ըստ Խորենացւոյ Հրաչէայ՝ Երուսաղէմի գերիներէն ազնուական Շամբաթը (Սմբատ) խնդրանօք Նաբուգոդոնոսորէն առաւ եւ ի Հայս բնակեցուց, յորմէ սերեցան Բագրատունիք, որք ապա եղան սուպէս, ապարասպէս եւ քաղաքիւր Հայ թագաւորաց: Գնթունիք եւս պաղեստինցի համարուած էին, իբր գաղթած ի Հայս յաւուրս Սուր նահապետին: Գնթունիք արքունի հարդերծապէտ էին: Զօրայ Գընթունին կը հերքէ այս աւանդութիւնն, եւ Խորենացին կը վկայէ թէ՝ շատեր Բագրատունիները Հայ կը համարին: Հաւանական է որ Բագրատունիք Վահուդեաց նման քրմական ցեղ մ'ըլլան, զի թագաւոր պսակելու պաշտօնն աւելի կրօնական է եւ արդէն իրենց անուան Բագ (Աստուած, դիք) մասնիկը կարծես զայս կը մատնէ:

(2) Աժդահակ աղաւաղումն է զանդկերէն Աժի Դահակա, այսինքն օձ կամ վիշապ սպաննող բառին. սա Վետայի մի այլաբանութենէն առնուած անուն մ'է: Այդ վէպն է որ Խորենացին Տիգրանայ եւ Աժդահակայ կը պատշաճեցնէ:

536): Երուանդ ապստամբեցաւ Աժդահակայ դէմ, եւ պաշարուելով յանձն առաւ հպատակութիւն, տարեկան 50 տաղանդ տուրքի⁽¹⁾ վճարում, իր զօրքով օգնել Աժդահակայ եւ ամրոց չէինել սահմանազուլիւր (Քսեն.):

Ըստ Խորենացւոյն՝ Աժդահակ Տիգրանայ քոյրը Տիգրանուհին կնութեան առաւ Արմէնիոյ տիրելու մտօք. սակայն ծրագիրը յայտնուեցաւ, Տիգրանուհի փախաւ եկաւ ի Հայս, եւ երկու թագաւորութեանց մէջ գժտութիւն սկսաւ: Տիգրան պատերազմի մէջ սպաննեց Աժդահակն եւ ի Մարաց 10,000 զերինքեր բերաւ ու բնակեցուց Մասիսի արեւելեան կողմը, յորոց յառաջ եկաւ Մուրացան ցեղը:

Կիաքսար Բ.ի օրով (549–536) Երուանդ կրկին ապստամբեցաւ, ու բերդեր շինել տուաւ եւ կը մերժէր անոր աջակցիլ պատերազմաց մէջ (Քսենոբոն):

Կիաքսար Բ. իր զօրութեան անկումը տեսնելով իր քեռորդին Կիւրոսը⁽²⁾ բերել տուաւ Պարսկաստանէն եւ զայն իր բանակաց ընդհանուր սպարապետ կարգեց: Կիւրոս յաջողեցաւ Հայոց օժանդակութիւնը ձեռք բերել՝ Լիւդէացւոց Կրեսոսին դէմ պատերազմելու համար (546), եւ Հայք կուտան իրենց զօրքի կէսն, այսինքն 4,000 ձիաւոր ու 20,000 հետեակ, եւ հարիւր տաղանդ դրամ. Տիգրան կը հրամայէր ձիաւորաց իսկ եամբաս հետեակաց. սակայն Հայք Բաբելոնի դէմ պա-

տերազմելու համար մերժեցին աջակցիլ: Կիւրոս Հայոց վրայ կ'երթայ եւ յանկարծակիի բերելով զերի կը բռնէ Երուանդ թագաւորն ու անոր որդւոյն Տիգրանայ կ'ինն եւ զաւակները: Տիգրան որսէն դարձին հաշտեցուց Կիւրոսն՝ իր հօր Երուանդայ հետ, Կիւրոսի պատերազմին աջակցելու խոստմամբ: Քսենոփոնի «Խրատք Կիւրոսի» գործոյն մէջ կը տեսնուի թէ՛ Հայք արդարեւ կարելոր տարր մ'են, եւ Կիւրոս՝ Երուանդայ որդւոյն Տիգրանայ հետ իր ունեցած բարեկամութեան շնորհիւ⁽¹⁾՝ կը յաջողի Հայոց օժանդակութիւնը ձեռք բերել: Վերջապէս Հայք Կիւրոսի կ'աջակցին Բաբելոնի գրաւման համար (538): Աստուածաշունչ գրոց մէջ յիշատակուած է Արարատայ, Միւնոյ եւ Ասքանազայ թագաւորութեանց (Եսայի ԽԵ. Երեմ. ԾԱ. 27) (իմա Հայոց) Կիւրոսի աջակցումը Բաբելոնի գրաւման մասին:

Երուանդայ յաջորդած է իր որդին Տիգրան, զոր շատ կը գովէ Քսենոփոն եւ զայն իմաստուն կ'անուանէ: Տիգրան ըստ Խորենացւոյ երկրին բարեկարգիչ մ'եղած է, մեծ զարկ տուած է երկրագործութեան եւ վաճառականութեան ու բանակին⁽²⁾: Տիգրանայ օրով ամէն ոք իւղով եւ մեղրով կը մնանէր. երկիրը հարուստ ու ճոխ էր: Ըստ մեր պատմահօր Տիգրան արեւմուտս, Յունաց երկիրներն արշաւած ու անոնց վրայ տուրք դրած է: Սխալ է Տիգրանակերտի շինու-

(1) Բաբելոնական տաղանդը կ'արժէր 4830 ֆր. այսինքն ընդ ամէնն 241.500 ֆր. էր տուրքը:

(2) Իր Մանդանէ բրոջ եւ Կամբիւս պարսկին զաւակը:

(1) Իբր անոր պատանեկութեան որսի ընկերը:

(2) Ըստ Խորենացւոյն մինչ այն ատեն Հայոց զօրքը միայն պարսատիկ եւ շերտ կը գործածէր ու շնորհիւ Տիգրանայ ունեցան աղեղ, սուր, նիզակ, զրահ, վահան եւ ծիւղերներ:

Թիւնն այս Տիգրանայ վերագրելը, սա Մեծին Տիգրանայ գործն է (Ստրաբոն)։ Ինչպէս կը ցուցնէ Էւրոպայի մասնիկն ալ՝ որ պարսկերէն է եւ այս Տիգրանայ օրով չէր կրնար գտնուիլ։ Խորենացոյն ժամանակ իսկ այս Տիգրանայ մասին հիւսուած երգեր կ'երգէին բամբիռով։ Տիգրանայ օրով Հայք օտար լուծէ ազատեցան (Խոր)։

Կիւքսար զաւակ չունենալով՝ իր քեռորդին Կիրոս Պարսիկն անոր յաջորդեց (536)։ որով Մարաց վեհապետութիւնը Պարսից անցաւ։ Ըստ ոմանց այս յաջորդութիւնը պատերազմաւ տեղի ունեցած է եւ նոյն իսկ ըստ Խորենացոյն Տիգրան օժանդակած է Կիրոսի առ այս։ Կիրոսի յաջորդ Կամբիւսի օրով (529-521) Հայոց մասին բան չեմք գիտեր։ Դարեհ գահ ելնելուն (521) Հայոց վրայ կառավարիչ կը դնէ Հիդառնէս անուն մէկը։

Տիգրանայ զաւակը Վահագն (Խոր) Մարաց⁽¹⁾ ընկերակցութեամբ ապստամբեցաւ Դարեհ Ա. ի (Վըշտասպիայ) (521-485) դէմ։

Դարեհ՝ Դատարշիշ անուն հայ զօրավարը ղրկեց անոր դէմ (519), Վահագն երիցս⁽²⁾ յաղթեց Պարսից բանակին եւ սկսաւ Բաբելոնի վրայ քալել։ Դարեհ՝ Վահումիզա (Ոմիսէս) անուն պարսիկ զօրավարի հրամանատարութեամբ՝ աւելի զօրաւոր բանակ մը ղրկելով՝ երկու պատերազմներէ ետք հեռացուց զանոնք⁽³⁾ (518), զՀա-

(1) Մարաց այս ապստամբութեան առաջնորդն էր Ֆրաւորդ մը, Մարաց հին արքայական ցեղէն անձնաւորութիւն մը։

(2) Առաջինն ի Զուգա (Զօգան?) սահմանագլխի մօտ, երկրորդն ի Թիկրա (Թիլ?), երրորդը յՈւշիամա(?).

(3) Վերջին վճռական ճակատը տեղի ունեցած է յ'Անտի-գարա (?) ի Հայաստան։

յաստան իր կայսրութեան մի նահանգն ըրաւ եւ տարեկան 300 տաղանդ արծաթի եւ 20,000 ձիու տուրք դրաւ⁽¹⁾։

Դարեհ՝ հայոց ապստամբութիւնները զորս յիշատակեցինք՝ արձանագրել տուած է ի Պիսիտոն⁽²⁾։

Վահագնի քաջագործութիւնք աստուածացուցին զայն, եւ որ ոչ միայն Հայոցս այլ եւ Վրաց պաշտաման առարկայ եղաւ (Խոր)։ Գուցէ այս դիւցազնի բուն անունը Վահագն չէր, այլ ապա իր քաջագործութեանց համար տրուեցաւ այս անունն իբր մականունն, որ այնչափ կը նմանի աւեստական Վերիդրականին կամ վետական Ագնիին կամ Վահ-Ագնիին՝ որ պատերազմի եւ յաղթութեանց ոգին կը ներկայացնէր։ Վահագնի մասին երգեր հիւսուեցան ու երգուեցան⁽³⁾։

Դարեհ Վշտասպեայ երբ Բաբելոնն առնելէ ետք՝ Մարաց վրայ կ'երթար, Արախի անուն հայ մը՝ իբր նաբունեղոյ որդին նաբուզդոնոսոր՝ Բաբելոնի աթոռը

(1) Դարեհի օրով Հայաստան Պարսից կայսրութեան 7րդ նահանգը կը կազմէր, ապա միեւնոյն վեհապետի եւ Քսերքսեսի օրով 11րդ նահանգը կը ձեւացնէր։ Հերոդոտոսի օրով (Ե. դար) Փոքր Հայքն եւ Արածանիի աւազանը կը ներկայացնէին 13րդ նահանգն։ Իսկ Ալեքսանդր (Ուրարտիան) եւ Սպեր՝ 18րդ նահանգին մէջ կ'իյնային։ Արտաքսերքսեսի օրով (406-358) Արմէնիան Պարսից կը վճարէր՝ 400 տաղանդի եւ 30,000 ձիու տուրք։

(2) Պաղտատի եւ Եկբատանի (Համատան) միջեւ, 556 մէթր բարձրութեամբ ապառաժից վրայ։

(3) «Երկնէր Երկին եւ Երկիր» Վահագնի վրայ հիւսուած է, ուր անոր ծնունդն Արեգական ծագման կը նմանցուի զոր բամբուռա կ'երգէին Խորենացոյ ժամանակ իսկ։ Երգէին եւ Վահագնի իշխապաց հետ (գուցէ Մարաց հետ հասկնալով է, զի անոնք իշխապաւորն էին կը համարուէին) կռուիլն ու յաղթելը, Յունաց Հերակլէսի նման։

կ'ելնէ (513), եւ Դարեհի կը դիմադրէ, ու վերջապէս Վինտաբրա զօրավարի ձեռք իր համախոհներով կը բռնուի ու կը խաչուի:

Դարեհի կը յաջորդէ Քսերքսէս (485-465), որ Հայաստանն իր լուծին տակ կը պահէ, եւ Վանայ քաղաքայնից վրայ եռալեզուեան (պարսիկ, մարական, եւ բաբելական) արձանազրութիւններ փորագրել տալով կը պատմէ իր փառքը:

Քսերքսէսի Յունաց դէմ մղած պատերազմին (483)՝ Դարեհի փեսայ Արտաքսէս պարսիկ զօրապետին հրամանատարութեան տակ կը գտնուէին մարական եւ հայկական բանակները. Հայք փռիզացուց նման զինեալ էին, եւ կը կրէին կաշիէ հիւսուած գտակ, նեղ վահան, կարճ նիզակ, դաշոյն եւ արդն (javelot): Այս վեհապետի օրով Հայք կայսրութեան 7րդ նահանգը կը կազմէին եւ իրենց դրացեաց հետ կը վճարէին տարեկան 400 տաղանդ:

Արտաշէս Երկայնաբազուկի (465-424) եւ Դարեհ Հարճորդի (424-406) եւ Արտաշէս Ուշեղի (406-358) ատեն Արմէնները հաւատարիմ մնացին Պարսից:

Կիւրոս Կրտսերի ընդդէմ իր եղբօր Ուշեղն Արտաշէսի Յունաց աջակցութեամբն ապստամբութեան ատեն (401) Արմէնք՝ Արտաշէսի կողմը բռնեցին:

Հաւանականաբար այս ատեններն Հայաստանի հիւսիսային արեւելեան կողմն Երախսի եւ Կուրի հովտաց միջեւ՝ կար եւ ազգային իշխաններով կառավարուող երկիր մը՝ որոյ վարիչներն ըլլալու են Խորենացույ տուած թագաւորաց շարքը՝ Վահագնէն մինչեւ Վան:

Քսենոփոնի Հայաստանէն անցնելու ատեն (401), Հայաստան կը բաժնուէր երկու մասանց, արեւելեանին կուսակալն էր Որոնդաս⁽¹⁾ (Ուշեղն Արտաշէսի փեսան), իսկ արեւմտեանին Տերիբազ: Այս կուսակալները գրեթէ ինքնիշխան թագաւորներ էին⁽²⁾. Արմէններն երկրին տէրերն էին, կ'իշխէին Կորդուաց լեռներէն մինչ Կարնոյ հիւսիսակողմը: Քսենոփոն Խալդիններու հանդիպեցաւ Սեւ ծովու մօտ: Ըստ Քսենոփոնի Տայոց, Բասենու եւ Կորդուաց կողմը կային ազատ ցեղեր:

Խորենացույ տուած արքայից շարքի վերջնութեամբ՝ Վան՝ ըստ մեր պատմագրաց նորոգած է Տուսպան, ու իր անուամբ Վան⁽³⁾ անուանած է զայն, իսկ վերջինը Վահէ իր բանական Դարեհ Կողովմանօսի⁽⁴⁾ օգնութեան

(1) Որոնդասներ հայ էին եւ ժառանգական իշխանութեամբ կը վարէին երկիրը. մինչ Անտիոքոս Մեծի ատենները կը գտնենք անո՞ր Որոնդէս իշխան մը:

(2) Տերիբազ՝ Հիդառնիոյ ցեղէն էր, այսինքն Դարեհը զահ նստեցնող 7 նախարարներէ միոյն. եփրատայ վրայ առանձին պալատ շինած է, արծաթէ բաժակաւ ըմպելու իշխանութիւն ունէր, առանձին հացարար եւ տակառապետ ունէր՝ որք միայն արքայազանց յատուկ էին. Տերիբազ իր անունով դրամ կտրած է, որոյ վրայ փիւնիկ տառերով գրուած է ԴԻԶՈՆ (= Tribzou): Մէկ կողմը կայ Բաալ ոտքի վրայ կեցած՝ ծախ ձեռքով գաւազանին վրայ կռթնած է, իսկ աջ ձեռքովը՝ թռիչները բացած թռչուն մը բռնած է, կայ եւ Դ գիրը. միւս կողմն Որմիզ մերկ մինչեւ մէջքն ուր մարմինը սկաւառակի ձեւով կը վերջանայ եւ աղաւնիի մը թռիչներն ու պոչը կը ներկայացնէ. աջ ձեռքը կը կրէ պսակ մը որ գլուխը կը տանի, իսկ ծախը ծաղիկ մը:

(3) Այս բաղարի այդ անուանակոչումը շատ հին է. ինչպէս տեսանք:

(4) Դարեհ Կողովմանօս որ երբեմն Հայաստանի կուսակալ եղած ու Հայոց համակրութեան արժանացած էր, Պարսից գահը բարձրանալէ ետք (336) պահեց իր լաւ յարաբերութիւնները հայոց հետ:

գնաց Աղեքսանդրի դէմ, 7,000 ձիաւորօք եւ 40,000 հետեւակօք, ու անդ Արքեւայի ճակատամարտին մէջ ինկաւ (331) եւ պարսկապատակ Հայաստանը (հարաւի եւ արեւմտեան մասը) Մակեդոնական կայսրութեան մի նահանգն եղաւ. իսկ Հայաստանի արեւելեան հիւսիսային կողմը՝ Կուրի եւ Երասխի հովտից մէջ՝ ազգային ազատ իշխանք Որոնդէսները կը տիրէին, որք ճակատեցան Աղեքսանդր Մակեդոնացւոյ դէմ ի Քերասուլ եւ շարունակեցին իրենց ազատութիւնը վայելել: Դժբաղդաբար անոնց մասին տեղեկութիւնք կը պակսին մեզ: Հարկ կը համարինք տալ աստ, այս շրջանի Մար-Պարսիկ վեհապետաց շարքն, անոնց դիմաց դնելով Արմէն իշխանաց եւ կուսակալաց թերի ցանկը.

ՄԱՐ-ՊԱՐՍԻԿ ԹԱԳԱՒՈՐՔ

ԱՐՄԷՆ ԻՇԽԱՆՔ

Կիաքսար Ա. (635-584)	Պարոյր
Աժդահակ (584-549)	} Երուանդ
Կիաքսար Բ. (549-536)	
Կիւրոս (536-529)	} Տիգրան
Կամբիւս (529-521)	
Դարեհ Ա. Վշտասպեան (521-485)	Վահագն
Քսերքսէս (485-465)	
Արտաքսերքսէս Ա. (465-424)	
(Արտաշէս Երկայնաբազուկ)	
Դարեհ Բ. Հարճորդի (424-406)	
Արտաքսերքսէս Բ. (406-359)	Որոնդէս
(Արտաշէս Ուշեղ)	Տերիբազ
Արտաքսերքսէս Գ. (359-336)	
(Արտաշէս Ուլիոս)	Դարեհ Կողոմանոս (կուսակալ)
Դարեհ Գ. Կողոմանոս (336-330)	Վահէ

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

ՆԱԽԱՓՈՐՁ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

ՄԻՆՁ ՑԱՂԱՔԱՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵՂՈՆԱՅԻ

Պատմական այն շրջանը զոր ուրուագծեցինք՝ չորս որոշ ժամանակամիջոցներու կը բաժնուի:

§ 1. Նախնական ժամանակ

Այս շրջանը կ'երկարի ի սկզբանէ մինչեւ ԺԱ. դարը (Ն. Ք), որով կը սկսի մեր բնագաւառի իրապէս պատմական շրջանն ինչպէս տեսանք: Այս ժամանակամիջոցին տեղական ժողովրդեան վրայ օտար տարր ազդած ըլլալ չթուիր: Երկրի կրօնն էր հաւանականաբար *Բահայաւի-Բէ-Ն*, եւ զուցէ անոր ամենէն միամիտ ձեւը *Տարաւի-Բէ-Ն*, որպէս այլ նախնական ժողովրդոց մէջ⁽¹⁾: Չենք կարծեր որ այս շրջանի մէջ գրի եւ

(1) Այս ժամանակաց յատուկ Տարապաշտութեան բաւական հետքեր հասած են մինչ պատմական դարերուն. որպէս լերանց եւ նամանաւանդ հրաբխայիններու նկատմամբ յարգանքը: Մասիսի տըրուած ազատ ածականն եւ քաջիւր ընկալութեան վայր ըլլալն անոր պաշտաման ապացոյցներ կրնան համարուիլ: Հայր ամսոց մի քանին լերանց նուիրած էին: Հայր այլ հին ազգաց նման յարգած են եւ մեծ լեռներն. ըստ Տակիտոնի Հայք ձիեր կը ծօնէին եփրատայ. եփրատայ եւ Արաքսի եզրերը հաստատած էին մեհենից շատերը: Անձեւացեաց Բուլ ըսուած լեռն անձաւներուն մէջ՝ Հուր քրոջ հետ եւ Զուր եղբայրը կը պաշտէին: Մեր Վարդապաշտը՝ ջուրի պաշտաման եւ

գրականութեան վրայ գաղափար ունեցած ըլլան բնիկք:

Երկիրն իր աշխարհագրական բաժանման հետեւանօք խել մը փոքր իշխանութեանց բաժնուած էր:

Գործիս Ա. տպագրութեան մէջ այս ժամանակամիջոցը մինչեւ ժՁ. դար համարած էինք, ընդունելով՝ ժԷ. Էն ժՁ. դարու մը՝ եգիպտական տիրապետութիւն, զի Թուրմէս Գ. եգիպտացի աշխարհակալի ի շարս իր տիրապետած երկրաց յիշատակած Բահի երկիրն՝ Ար-

Ջրհեղեղի յիշատակին ձօնուած տօն մ'է, զոր ցարդ ջուրի սրսկումով եւ աղանիի արձակումով (ի յիշատակ Նոյի) կը տօնեն Հայք:

Սաստիկ հովերն, ու մրրկները գուցէ սարսափ ազդելով յարգանաց արժանացած են, եւ Նոյն իսկ ուրուական ու քարառն (տիրոջ ձեռքը) անուանած են մեծ մրրկները:

Ջրադաշտական կրակէն զատ՝ տարրապաշտական հուշը յարգուած ըլլալ կը կարծուի ի նախնեաց:

Դալով կենդանապաշտութեան՝ աւելի վնասակար կենդանեաց մասին յարգանքի յիշատակներ կան, որպէս վիշապ, օձ, վարազ եւն. վիշապ, եղած է նախնեաց դրոշ, վիշապ եւ օձ բառերով շատ մը տեղոյ անուններ կան ի Հայս. Վարագազիւր, Վարագազ, Վարագաքուր եւն. բառերն ալ ապացոյցներ կրնան համարուիլ առ այս:

Այս շրջանին մէջ պաշտաման առարկայ եղած է ի մէջ այլոց սօսիի ծառը, զոր կը յիշատակէ Խորենացին: Ըստ մեր պատմահօր՝ Արմենակ (Արգիստիս Ա.) Արմաւիրի մօտ տնկեց սօսիներու նուիրական մի անտառ, որոյ ծառերու՝ հովերու ազդեցութեան տակ՝ հանած ծայներէն գուշակութիւններ կ'ընէին քուրմերը: Հայկական սօսին Plantanum Armenicumը (Արմենական սօսի)՝ ըստ Դարագաշեանի Խորենացին սխալմամբ Արմենակայ սօսի թարգմանած է: Այդ նուիրական անտառի ձօնեց Արայ իր Անուշաւան որդին, որ սօսամուտ կ'ըսուէր եւ ոչ թէ սխալ ընթերցմամբ եւ տպուածի նման սօս անուանէր:

Հաւանաբար Բարդի (tremble) ծառն ալ կը պաշտուէր, այս ծառի յարգանաց հետքեր կան մինչ ժԲ. դարը (Յ. Ք.). Դեռ մեր ռամիկ ժողովուրդը կը յարգէ ծառերն առ հասարակ եւ նամանաւանդ մեծերը, Տե՛ս առ այս «Հայոց հին կրօնները» գործս:

մէնիան համարած էինք: Սակայն այժմ համոզուած ենք որ՝ եթէ Նոյն իսկ ըստ Լընորմանի եւ իր բազմաթիւ հետեւողաց այս աշխարհը Լիբանանն իսկ չէ՝ ու Արմէնիաի համազօր է, այդ դարու Արմէնիան ի հիւսիսակողմը Սուրիոյ՝ Մալաթիոյ մօտերն որոնելու է, ուր կրնային գտնուիլ Արմէններն Եփրատն անցնելէ առաջ, եւ երբէք մեր բուն բնագաւառն ի Մեծ Հայս: Ուստի եւ եգիպտական տիրապետութիւնը շատ շատ 7րդ դարուն ի Հայս մուտք գտնող եկ ժողովրդեան վրայ էր, եւ ոչ թէ՝ մեր բուն բնագաւառի համայնքին:

Մենք եգիպտական տիրապետութեան ժամանակամիջոց մը ընդունած էինք՝ բացատրելու համար այդ ափրիկեան ազգի քաղաքակրթութեան ինչ ինչ հետքերն, ի մէջ որոց զլիաւորն է տոմարի Նոյնութիւնն⁽¹⁾,

(1) Եգիպտացիք տարին 360 օր կը հաշուէին, 30 օրեայ 12 ամիսներէ բաղկացեալ, ապա սկսան 5 աւելեաց օրեր ալ ընդունիլ: սակայն զգալով թէ Արեգակնային տարին $\frac{1}{4}$ օր աւելի է՝ որով 4 տարին մէկ օր եւ 1460 (365×4) տարին մէկ տարի տարբերութիւն կ'ընէ, 365 օրերէ բաղկացեալ ֆաղափայիւ տարիէն զատ ընդունեցին եւ 365 $\frac{1}{4}$ օրուան գիտական ու կրօնական տարի մը, եւ մինչդէռ քաղաքական տարւոյ սկզբնաւորութիւնն (ամանորը) չորս տարին մէկ օր յառաջ կ'երթար, աստեղագիտական կրօնական տարին միշտ միեւնոյն օրը՝ Շնիկ աստղի արեգակնային ելքի օրը կը սկսէր, այսինքն Օգոստոս 11ին (հ. տ.), ու 1460 տարին անգամ մը զիտական ու քաղաքական տարիներու ամանորերը՝ միեւնոյն օրը կ'իյնային (Օգոս. 11): Այս հանդիպումը տեղի ունեցած է Քրիստոսէ 1322 տարի առաջ, յաւուրս 2782ին եւ 4242ին եւ յետ Քրիստոսի 138ին, 1598ին եւ ապա տեղի պիտի ունենայ 3058ին: Այս տոմարը դեռ կը գործածեն խալիֆները:

Հայք ալ ունէին մէկ տարւուան համար 30 օրեայ 12 ամիս եւ 5 աւելեաց օրեր, ու երկու տոմար, մին հասարակ եւ գիտական՝ սկսե-

ամանորի միեւնոյն օրն՝ Օգոստոս 11/24ին՝ այսինքն աշնանային զիշերահաւասարէն շուրջ մէկ ամիս առաջ տօնումն⁽¹⁾ եւ զրեթէ միեւնոյն եղանակաւ⁽²⁾ :

լով Օգոստոս: 11ին (հ. տ.), եւ միւսն շարժական՝ փաղափարն, որոյ ամագլուխը 1460 տարին մի անգամ հաստատուն տոմարի ամանորին կը համապատասխանէ, ճիշտ նման եգիպտականին: Այս երկու տոմարներու ամանորից հանդիպումը տեղի ունեցաւ 25 տարի առաջ 1888ին, անկէ առաջ 428ին եւ յաջորդ հանդիպումը տեղի պիտի ունենայ 3348ին: Եգիպտացիք այս 1460 տարուան շրջանը Շնիկ աստղի կամ Սօթիական շրջան կ'անուանէին, իրենց պաշտպան գլխաւոր աստղի անուամբ: Իսկ Հայք իրենց նախահօր ծօնեալ Հայկ համաստեղութեան անուամբ Հայկայ շրջան կը կոչեն: Հայկը՝ Շնիկի դրացի է, եւ սա Հայկայ երեք գլխաւոր աստղերու հետ զրեթէ միեւնոյն գծին (միջօրէականին?) վրայ կը գտնուի:

Եգիպտացիք այս տոմարի հաստատութիւնը Սիւրիւսի կը վերագրեն եւ Քրիստոսէ 4242 տարի առաջունէ սկսած, որով եւ շրջանագլուխները կ'ըլլան 4242, 2782, 1322, 138, 1598 . . . Իսկ Հայք իրենց նախահօր Հայկ նահապետի կը վերագրեն Քրիստոսէ 2492 տարի առաջ հաստատուած, որով եւ շրջանագլուխները կ'ըլլան 2492, 1032, 428, 1888 . . . Եթէ այս շրջանագլուխները նոյնն եղած ըլլային՝ պիտի ընդունէինք դիւրութեամբ մեր Եգիպտացիներէ՝ ընդօրինակութիւնը, սակայն տարբերելուն՝ կը հարկադրուինք ընդունիլ միայն դրութեան հետեւողութիւնը:

(1) Եգիպտացիք եւ Հայք իրենց ամանորը մի եւ նոյն օրը կը տօնէին (Օգոստ. 11/24ին) այսինքն զրեթէ մէկ ամիս առաջ աշնանային զիշերահաւասարէն՝ ինչպէս վերը յիշեցինք: Գուցէ ի սկզբան կը համապատասխանէր աշնանային զիշերահաւասարին, սակայն ապա գիշերահաւասարի յառաջացումէն (տարին շուրջ 11½ վայրկեանէն մէկ դարու մէջ կ'ընէ զրեթէ մէկ օր) յառաջ եկած է այս շուրջ միամետայ տարբերութիւնն իբր 30 դարերու մէջ:

(2) Եգիպտացիք ամանորին Նեղոսի հարաւանիլ կամ յորդումը կը տօնէին եւ կը տօնեն. Հայք այդ առթիւ Զրհեղեղի յիշատակը կը տօնէին, ու կը սկսէին Նաւասարդի խրախմանութեանց, իրարու վրայ ջուր սրսկելով ու աղանի թուցներով ի յիշատակ Նոյի. ի մի բան Զուրը կը տօնէին ինչպէս Եգիպտացիք, եւ զոր ցարդ Հայք

Արդարեւ զարմանալի է որ իրարմէ այսչափ հեռի գտնուող երկու ազգերու տարեգրութեանց, ամանորի ու զայն տօնելու եղանակին մէջ այսչափ նմանութիւն կը գտնուի. անեցուր ասոր վրայ եւ Հայոց մէջ Եգիպտացւոց նման կենդանապաշտութեան հետքերը, մեռելոց թաղման եղբարմայրերու ընկերակցութիւնն, ազնուականաց բարձրութեանց վրայ թաղումն, (որք կը յիշեցնեն եգիպտացւոց բուրգերն) եւ մեռելոց զմոսումն⁽¹⁾, ու զարեջրի պատրաստութեան հմտութիւնը (Քսենոփոն), որք կը ստիպեն հաւատալ այս երկու ազգերու քաղաքակրթութեան որ եւ է առնչութիւնը՝ զոր դժուար է բացատրել մեզ:

Արդ՝ քանի որ եգիպտացւոց մեր մայր հայրենեաց տիրապետութիւնը չենք ընդունիր, ուստի այս ամենը բացատրելու համար կը ստիպուինք ընել հետեւեալ ենթադրութիւնները:

Ա. կամ Ռմէններն արդարեւ Արմէններն են՝ որք Եգիպտացւոց տարեգրութիւնն եւ այլ քաղաքակրթական հետքերը բերին ի մեզ Քրիստոսէ 7 դար առաջ:

Բ. կամ Եգիպտական տոմարն եւ այլ քաղաքակրթական հետքերը գոյութիւն ունէին ի Սուրիա՝ որ ենթակայ էր Եգիպտոսի, եւ անկէ անցած է ի Փոքր Ասիա եւ ի Հայս:

Կը շարունակեն Վառդափառի տօնին առթիւ՝ որ քրիստոնէական տարագ առած է իբր տօն Ալլակերպութեան: Մեզ այնպէս կը թուի թէ՝ երկու ազգերն ալ ջրհեղեղի յիշատակը կը տօնեն, եւ իրենց այս տոմարի սկզբնաւորութեան թուականներն (Եգիպտացւոց համար 4242 եւ Հայոց համար 2492) ըստ այդ ազգերու ջրհեղեղի թուականներն են:

(1) Հայկ զմուսն տուաւ (ըստ Խորենացւոյ) Բէլայ մարմինը:

Գ. կամ այս եզրկտական քաղաքակրթութեան հետքերը տարբեր ժամանակներ եւ տարբեր ճամբայներով մտած են. զոր օրինակ գարեջրի պատրաստութիւնն, մեռելոց եղերամայրերով թաղումն եւ այլն, Ասորեստանէն մտած կրնան ըլլալ. իսկ տոմարի դրութիւնը քրիստոնէական թուականի եւ դարուն միայն՝ երբ մեր նախնիք Աղեքսանդրիա կ'երթային ուսանողութեան, տեղացի քրիստոնեայներէն (Խպտիներէն) ուսան զայն. սակայն ամանորի առթիւ ջուրի տօնը Հայոց մէջ շատ աւելի հին է, եւ ըստ մեզ ջրհեղեղի յիշատակը կը ներկայացնէ, որ հաւանականաբար Քաղդէացիներէն անցած է եզրկտացւոց եւ մեզ:

§ 2. Ասորեստանեայց ազդեցութեան ժամանակ

Այս ժամանակը կը սկսի ԺԱ. դարէն եւ կը տեւէ մինչեւ Նինուէի կործանումն, եւ կամ աւելի ճիշդ Արմէն ցեղի գալուստը (675?): Այս շուրջ 5 դարու ժամանակամիջոցին Խալդիք սերտ առնչութիւն ունեցած են Ասորեստանեայց հետ, ինչպէս տեսանք, եւ անոնցմէ մեծապէս ազդուած են:

Յառաջ քան Թ. դարը կամ Արամէ, Ասորեստանեայց եւ Խալդեանց յարաբերութիւնը թոյլ էին, եւ միայն Նաիրիի հարաւային մասի մէջ էին անոնց առնչութիւններն, որ ստէպ հարկատու եւ հպատակ էր Ասորեստանեայց, հակառակ իր պարբերական ապստամբութեանց: Արամէի հաստատած դաշնակցական միութեան

թեան առթիւ՝ Ասորեստանեայք զրգուելով՝ բազմիցս արշաւեցին եւ ջանացին հնազանդեցնել իրենց լուծն արհամարհող Խալդեաններն՝ եւ վերջապէս քանդեցին Արամէի Ուրարտեան հարստութիւնը: Թէպէտ Լուրիպրինի կամ Արգիստիսի հիմնած Բիանական իշխանութիւնը գրեթէ շուրջ դար մը (840–730) ազատ կը մնայ ու կ'ընդլայնի եւ Ասորեստանեայց տէրութեան կը հաւասարի, սակայն հայրենասէրն Ուրսա իր ախոյեան Սարգոնի զինու զօրութեան առջեւ կ'ընկճի (714): Իր յաջորդները բարեկամ կը մնան Ասորեստանեայց, զի արեւմուտքէն Փոքր Ասիոյ ժողովուրդք՝ եւ հիւսիսէն սկիւթական ցեղերն եռուզեռ վիճակի մէջ էին եւ վտանգ կը սպառնային, եւ վերջապէս Արմէները նեղուելով իրենց դրացի ժողովուրդներէն կու գան հաստատուիլ Խալդեանց երկիրն՝ ու նոր շրջան մը կը սկսի:

Ասորեստանեայք՝ Քաղդէացւոց⁽¹⁾ աշակերտք այս շրջանին ատեն զարգացեալ քաղաքակրթութիւն մ'ունէին, եւ որք իրենց կրօնիւ, լեզուաւ, գրականութեամբ ու արհեստներով եւ բարքով մեծապէս ազդեցին Խալդեանց վրայ:

(1) Քաղդէացիք (Քամեան) մեզ ծանօթ ամենէ հին քաղաքակիրթ ազգն են, որք ուսուցիչն եղան Ասորեստանեայց եւ այլ սեմական ցեղերու եւ եզրկտացւոց, Ասոնք պահած են ջրհեղեղի աւանդութիւնը, մշակած են աստեղագիտութիւն, ուսողութիւն, բժշկութիւն, գրելու արհեստը, ճարտարապետութիւնն, արհեստները, ջրանցքներ եւ ջրմուղներ շինելու գիտութիւնն. Այժմ կը կարծուի թէ Քաղդէացիներէ: առաջ այս երկրի մէջ կը բնակէր Սումիրեան կամ Ազգատեան ըսուած տուրանեան ժողովուրդ մը՝ որոց քաղաքակրթութեան շարունակողներն եղած են Քաղդէացիք:

Կրօնը խոր ազդեցութիւն գործած կը թուի, զի ի Խալդիա կը հաստատենք այս շրջանին մէջ գրեթէ Ասորեստանայցիներն նման աստուածութիւնք:

Ասորա-Քաղղէական գերագոյն երրորդութեան Ան- , Բե- , եւ Է- որք երկինք, երկիր եւ Գի- տութիւն կը ներկայացնէին՝ միայն առաջինը ծանօթ էր Նախահայոց Խ-ի-ի անուան տակ, իբր երկնի աս- տուածն. իսկ ասոնց յաջորդող բարձրագոյն երրորդու- թեան անդամոց, Սե- , Շա- եւ Ռա- որք Լուսնոյ, Արեգական եւ Մթնոլորտի ու անոր մէջ տեղի ունե- ցած երեւոյթից աստուածութիւնք կը ներկայացնէին, երկու վերջինները ծանօթ էին Խալդեանց՝ Ար- եւ Տէ- անուանց տակ : Ի մի բան Ասորա-Քաղղէական գերագոյն եւ բարձրագոյն երկու երրորդութիւններով Խալդիք մի երրորդութիւն կազմած էին՝ Խ-ի-ի⁽¹⁾, Ար- եւ Տէ-⁽²⁾ իբր երկնի, Արեգական եւ Մթնո- լորտի աստուածութիւնք՝ որոց Ասորա-Քաղղէական Անուի, Շամալի եւ Ռամանուի յատկութիւնները կը վերագրէին :

Հաւանականաբար Նախահայք, այս բարձրագոյն երրորդութեանց յաջորդող հինգ միւլորակաց պաշտպան հինգ աստուածութեանց խումբն ալ ընդունած էին Ասորա-Բաբելացւոց նման: Անոնք որոշապէս յայտնի չեն

(1) Խաղղին՝ Ուրարտացուց համար Լուսնի աստուած միանգամայն եղած կը կարծուի. զուգէ եւ երկրագործութեան աստուած ալ էր. զի ողկոյց ի ձեռին կը ներկայացնէին:

(2) Ուրսա Ա. Տէիշբայի մի տաճար կանգնած է Սեւանայ լճին մօտիկը:

մեզ, սակայն անոնցմէ միայն Մարտինի կամ Մարտինի որ Լուսնթագի ներկայացուցիչն է՝ յարգուած ըլլալու է ի Խալդեանց՝ զի այս մոլորակի 4 արբանեակները⁽¹⁾ ներկայացնող չորս հետեւորդ շուններն՝ որք «Էն-Էն-Էն-Էն-Էն-Էն-Էն-Էն» կ'անուանէին⁽²⁾, հաւանականաբար մեր պատմագրաց Յարալդսէն կը համապատասխանեն (Լանկլուա, Բասմաջեան)։ Ասոնք պատերազմի դաշտին վրայ իյնող հերոսաց վէրքերը լզելով կը կենդանացնէին։ Այս գաղափարն ապրած է ի Հայս մինչ Ե. դար (Յ. Ք.)։ Գիտենք որ Շամիրամ հրաման ըրաւ իր յարալէզից կենդանացունել ի պատերազմին սպանեալ Արան։

Ասորեստանեայք այս զլիաւոր աստուածութիւններէն զատ՝ պաշտէին եւ շատ մը երկրորդական աստուածութիւններ, կիսաստուածներ, առանց հաշուելու բարի եւ չար ոգիները:

Վանայ քաղաքի մօտիկ Մհրի դռան արձանագրութիւնն (Իսպուլինիսի եւ իր որդւոյն Մենուաշի) կը թուէ այս աստուածութիւններէ 46ի անուններն որք են ըստ Սէյսի (Թարգմ. Ի Յ. Յ. ձէլալէ Բանասէր 1906 էջ 85): Ադարուտաշ, Ադբինիշ, Ադիաշ, Այրանիշ, Ալդուդուշինիշ, Ալուշ-Ուրուլիվէ-Շիվալի, Արագաշ, Արդունարաիրուշ, Արդիշ, Արհաշ, Արնիշ, Արգիմեւաշ, Արցիբադդինիշ, Աուիշ կամ Աւիշ⁽³⁾ (ջրի աստուած),

(1) Սա ցոյց տայ թէ՛ Լուսնթագի արբանեակները յառաջ քան զԿալիլէ (1610) ծանօթ էին Քաղղէացւոց եւ Ասորեստանեայ:

(2) Ունէին եւ առանձինն անուններ Ուկկումու, Ակկուլու, Իկչուդա, Իշթէրու, այսինքն Յափշտակիչ, Ուտիչ, Կորզիչ, Յագեցուցիչ:

(3) Առկիշ՝ Տէիշբայի մի այլ ծեւն է:

Այաշ⁽¹⁾ (հողի աստուած), Բաբաշ, Բարձիաշ, Դէտուա-
ինիշ, Դուրանիշ, Դուշպուշ (Տոսպի աստուած), Էլի-
անաշ, Էլիպրիշ, Էրինաշ, Հանապշաշ, Հարուբանիշ,
Իպխարիշ, Իրմուշինիշ, Կլիբանիշ, Կուերաշ, Խալրա-
ինիշ, Խարաշ, Խուտուինիշ, Նաշաինիշ, Շեքիտուշ,
Շելարտիշ (Լուսնի աստուած), Շինիբիշ, Շուբաշ,
Շարդիշ (տարւոյ աստուած): Շիլիաշ, Յինուիարդիշ,
Տալապուրաշ, Սուաշ կամ Վաշ, Ուիաշ կամ Վիաշ,
Ունիինիշ, Ուրաշ, Ջուկունիշ:

Կարծես Խալդի բառը կը տրուէր նաեւ բոլոր աստ-
ուածներուն, արդարեւ այդ արձանագրութեան մէջ ըս-
ուած է «տասն չորս խալդիները», «բերդի խալդիներ»,
«պաշտպան խալդիներ», «ժողովրդոց խալդիներ»:

Խալդեան արձանագրութեանց մէջ յիշատակեալ
են նաեւ Ատառուտաս, Խառուպէսիս, Իւմասինիս,
Բազբարտում եւն աստուածութիւններն, եւ Շառիս կամ
Սառիս⁽²⁾ դիցուհին հաւանականաբար Ասորա-Քաղդէա-
կան աստուածութեանց ներկայացուցիչներն են, որոց
մասին դեռ ներելի չէ բան մ'ըսել: Ագարապա հրոյ
աստուածն էր, Ուաս կամ Հուաս՝ հողմոց, Տուրանի՝
լեռանց (Հ. Սանտալճեան): Յաջորդ դարերու Անահիտը
եթէ չէ Զենդաւեստայի ջրոյ սրբութիւնը՝ գուցէ ըլլայ
Քաղդէական Անատ, Անատիս Աստուածուհին:

Նախախայք ալ ունէին անշուշտ կիսաստուածու-

(1) Արաշ՝ համարժէք կը կարծուի Բիւրուի:

(2) Սառիսն գուցէ նիւտէացոց իշթարն է կամ վիպական Շա-
միրամը (Սէյս), ներկայացուցիչ Արուսեակի, բնութեան եւ սիրոյ, որով
եւ մոլորակաց ներկայացուցիչ հինգ աստուածութեանց խումբէն մին:

թիւններ եւ հաւատային բարի ու չար ոգիներու, որոց
յիշատակութիւնը կը տեսնենք նոյն իսկ քրիստոնէա-
կան դարերու մէջ: Մեր պատմաց յիշատակած բազմերը
բարի ոգիներ եղած ըլլալ կը թուին, գուցէ Մուսասիրի
Ուրզանա թագաւորի կնիքի վրայ պատկերացեալ թե-
ւաւոր մարդը՝ բաւ մ'է, որ երկու ձեռքերով՝ երկու
թռչուններու (չար ոգիներու) վզէն բռնած է: Չար ոգի-
ներն ալ ըսուած են ի մեզ: Ապուռք, Նհանգք,
Ընգղայք, Յաւերժահարսունք ոգիներ են, որք գուցէ այս
հին ժամանակներէ գոյութիւն առած են ի մեզ:

Աստուածոց կենդանիներ կը զոհէին. որպէս եզ,
ձի, ոչխար, ուղտ: Խալդիս Աստուածը պահանջէր 17
եզի եւ 34 ոչխարաց զոհ, Տէիշբայի 6 եզ եւ 24 ոչ-
խար, Արտինիսի 4 եզ եւ 6 ոչխար, Ագարապայի՝ հրոյ
աստուծոյն՝ նուիրէին մէկ եզ եւ 2 ոչխար: Յաղթու-
թեանց աւարներէն Աստուածոց եւ մանաւանդ Խալդիի
բաժին կը հանէին. Արգիստիս Ա.՝ Մաննացոց յաղ-
թելով՝ աւարի 1/6 Խալդիի նուիրեց:

Հին ատեններն աստուածութեանց քաղաքներ ալ
կը ձօնէին, Վան քաղաքը Խալդիի նուիրուած էր եւ Խա-
նուէ եւս կ'անուանէր: Ոմանք Վանայ՝ Շամիրամակերտ
անունը Շահ-Միհր-Կերտ կը ստուգաբանեն եւ արե-
գական ձօնուած քաղաք մը կը կարծեն, գուցէ դա
Խալդեան լեզուաւ մի այլ բառի թարգմանութիւնն է՝
արիական բարբառով: Վանայ հարաւակողման Ոստան
քաղաքը Լուսնի նուիրուած էր: Կապուտան ծովի մօ-
տակայ Արտէմիս քաղաքն՝ որոյ տիրեց Մենուաշ՝ Արե-

գական նուիրեալ էր: Արեգական նուիրուած էր Արեգ
ամիսն եւ Լուսնի՝ Մահէհանը:

Աբտինի, Աբտէմիս, Աբեգակ, Աբեւ, Աբփի բառերու մէջ Աբ արմատը կայ, որ գուցէ Աստուած ըսել է, ուստի եւ Աբ-է-... Աստուծոյ մէկ աչքը կը նշանակէ: Աբամ կամ Աբամէ, գուցէ Աստուածատուր ըսել է, նոյն արմատը կը կրեն եւ Աբմենակ, Աբմայիս, Հրմա, Աբտաւազդ, Աբշալիր, Աբտաշէս յատուկ անունները:

Այսչափ դարաւոր շփում՝ ունեցող ազգեր՝ բնականաբար իրարմէ փոխադարձաբար բառեր կ'որդեգրեն, եւ եթէ մեզ ծանօթ ըլլար նախահայոց բարբառն՝ անշուշտ անոնց մէջ ասորեստանեան բառերու ստուար թիւ մը պիտի գտնէինք, նոյն իսկ մեր այժմու լեզուն՝ որ առանց խնամութեան չէ նախահայոց բարբառին հետ՝ իր մէջ ունենալու է կարգ մը ասորեստանեայն բառեր, զորս ապագայ բանասիրութիւնն երեւան կրնայ հանել։ Յիշատակենք առ այժմ՝ Հիւքշմանի եւ այլոց ստուած մի քանի բառերն. ինչպէս kunuku = կնիք, qubu = գութ, kammakhu = կմախք, biritu = բերդ timuru = թոնիր, rechu = ռէս, qu, qumme = քո, քումմէ, sakan = իշխան, pataru = պատառել։ Իբր քերականական փոխառութիւն կամ նմանութիւն կրնանք ըսել թէ, նախահայք՝ Ասորեստանեայց լեզուի ուղղականի, հայցականի եւ յոգնակիի մասնիկները կը գործածէին։ Այս հին դարերուն բաբելոնական լեզուն տիեզերական էր քաղաքակիրթ ազգերու համար, ինչպէս է ֆրանսերէնը դիւանագիտաց աշխարհին մէջ այսօր։ Եզիպ-

տոսի Ամենոփիս Դ-ի պալատին աւերակաց մէջ զտնուեցան Բաբելոնի, Ասորեստանի, Միջագետքի, Կիպրոսի եւ Քանանի հպատակ թագաւորաց եգիպտոսի վեհապետին ուղղած գրերն, ամէնքն ալ բաբելական լեզուաւ գրուած:

Նախահայք նախ քան Յրդ դարն որեւէ գիր եւ գրականութիւն ունեցած ըլլալ չեն թուիր, այդ դարուն իրենց դրացի զարգացեալ ազգին՝ Ասորեստանեայց սեպածն գրերն,¹⁾ (որք աւելի սեպածն գծերու խմբումներ էին եւ բառեր ու գաղափարներ կը ներկայացնէին) առին եւ ապա զայնս պարզեցին. առ այս ջնջեցին գաղափարանիշերու մեծ մասն եւ այն նշաններն որք թէ՛ գա-

(¹) Մարդիկ նախ պատկերներով կը յայտնէին իրենց գաղափարներն, այս եղած է կեդրոնական Ամերիկայի վաղեմի քաղաքակիրթ ժողովրդոց գրութեան եղանակն, այդ դրութեամբ ամբողջ պատմութիւններ թողած են Մեքսիքացիք, Ասոր մէկ տեսակը կրնայ համարուիլ հին գիպտացւոց գաղափարանիշերով գրականութիւնը, Քաղդէացի ժողովուրդը որդեգրեցին այդ գրելակերպն, եւ աւելի գործնական ձեւ մը տալով անոր՝ գծերով կը ներկայացնէին գաղափարանիշերու եւ խորհրդանիշերու շրջանակները (նախնական վիճակ), որոյ յաջորդեց կրկին միեւնո՛յն ժողովրդեան մէջ եւ ապա Ասորբարելական ազգաց մէջ այդ գծերուն զամի ձեւ տալով գրութիւնն (ուղղահայեաց, հորիզոնական, եւ շեղ դիրքով կարճ կամ երկար զամի ձեւեր) որ բո՛ւն սեպածեւ գրութիւնը կը ներկայացնէ։ Այս սեպախումբերու մէջ դեռ կը տեսնուին պատկերի ձեւեր եւ գաղափարանիշեր։ Այս գրութեան մէջ կան 329 նշաններ՝ որք երկուքի կը բաժնուին, գաղափարանիշե՛ր՝ որք բառ մը կ'արտայայտեն, եւ վանկանիշե՛ր՝ որք պարզ վանկեր են՝ որոցմով կը կազմուին բառեր։ Երբեմն վանկեր բազմաթիւ սեպագծերով կը կազմուին, մինչեւ 17 գծերէ բաղկացեալներ կան. այս վանկերէ ոմանք մի քանի տեսակ կը կարդացուին, կան մինչեւ 11 տեսակ կարդացուող վանկեր։ Գաղափարանիշերն ալ ըստ տեղւոյն տարբեր նշանակութիւններ կ'առնեն. Վերջապէս երբեմն նշաններ թէ՛ գաղափարանիշ եւ թէ՛ վանկանիշ են։

ղափարանիշ եւ թէ իբր վանկանիշ կը գործածուէին՝ եւ սկսան միայն իբր գաղափարանիշ կամ վանկանիշ գործածել զանոնք. վանկանիշերը սկսան մէկ տեսակ կարդալ. ջնջեցին բաղաձայնով սկսող ու վերջացող եռատառ վանկերու մեծ մասն. որով ունեցաւ 120 նշաններով վանկարան մը՝ որ իր պարզութեամբ պատուաբեր է խալդեաց: Իրանականք աւելի պարզեցին, պարսկականն ունի 33 նշանագրեր՝ որք տառական են (այսինքն այբուբենի հնչման նման) եւ ոչ թէ վանկային: Աստ կը տեսնուի Արիական ցեղի բարձրութիւնը⁽¹⁾:

Ասորեստանեայց վեհապետք՝ իրենց պալատանց պատերուն եւ երկրի ու տիրած աշխարհաց ապառաժից վրայ կ'արձանագրէին այս սեպաձեւ գրերով՝ իրենց գործերն ու յաղթութիւններն: Ի նախահայ թագաւորաց Սարիդուրիս Ա. սկսաւ իր գործոց պատմութիւնը դրոշմել Բիանայի ապառաժից վրայ՝ միենոյն գրերով եւ լեզուաւ⁽²⁾. իր յաջորդին՝ Իշպուինիսի՝ օրով այդ սեպաձեւ գրերն իրենց լեզուի յարմարցուցին եւ ունեցան սեպաձեւ գրերով ուրոյն գրականութիւն մը, փոխ առնելով սակայն Ասորեստանեայց գաղափարանիշերը⁽³⁾,

(1) Խալդեան գաղափարանիշերու եւ վանկանիշերու մասին տես Անառեանի յօդուածը, Հանդէս Ամսօրեայ 1910, Փետրուար:

(2) Սա ապացոյց մը կրնայ համարուիլ Ասորեստանեայց լեզուի ու գրերու՝ եթէ ոչ ժողովրդեան ընդհանրութեան՝ զոնէ մասնաւորաց (զարգացելոց) կողմանէ հասկանալիութեան, իբրեւ ժամանակի քաղաքակրթութեան լեզուն, ապա թէ ոչ աննպատակ եղած պիտի ըլլային այդ արձանագրութիւնը:

(3) Զոր օրինակ Աստուած, որդի, թագաւոր, մարդ, տուն ըսելու համար Ասորեստանեայց նման նշաններ կը գործածէին:

խորհրդանիշերն, անիծից ձեւերն, եւ այլն: Այսօր Հայաստան՝ նամանաւանդ Վանայ շրջակաները, հաւալային երկիրներն եւ Երասխի ու Կուրի հովիտները լի են այս արձանագրութիւններով: Այս սեպաձեւ գրերով գրականութիւնը կը հասնի մինչ սկիւթական արշաւանքն ու Կիաքսար. ուստի եւ այս գրականութիւնն ի մեզ ճիշտ երկու դարու (835-635) կեանք ունեցած է:

Նոյն ատենները վերջ գտած են եւ ասորեստանեայց լեզուք սեպաձեւ արձանագրութիւնք. երկու դարու աւելի կեանք ունեցած են բաբելականք եւ շոշականք, սակայն Պարսիկք, որ այս վանկային եւ գաղափարանշային դրութիւնը պարզելով՝ տառական արժէք տուած էին անոնց՝ գործածեցին մինչ ցքրիստոնէութեան Ա. դարը, յորժամ Փիւնիկ տառերը վանեցին զայնս ու անոնց յաջորդեցին, ուստի եւ սեպաձեւ գրութիւնը մոռցուեցաւ: Գիտունք յաջողեցան Պարսից սեպաձեւ արձանագրութիւնները կարդալ 19րդ դարուն սկիզբը, սակայն կէս դար ետք միայն յաջողեցան Ասորեստանեայց, Բաբելաստանի, եւ Մարաստանի արձանագրութիւնները լուծել. իսկ Խալդեաններն 1880է ի վեր միայն կը կարդան⁽¹⁾: Ասոնց լեզուն անհասկանալի է, Միջա-

(1) Ի վերջ կոչս ԺԹ. դարու՝ մի քանի հնասէր գիտունք Նիբուր, Տիւլէն, Միւնտէր) իրենց ուշը կը դարձնէին սեպաձեւ գրով արձանագրութեանց վրայ, եւ քանի մը անյաջող փորձերէ ետք՝ Կռօթրֆէնը 1802ին յաջողեցաւ ճանաչալ պարսիկ սեպաձեւ գրերու այբենարանը, զոր կատարելագործեց Էօժէն Պիւռնուֆ ֆրանսացին 1836ին, եւ քանի մը տարի վերջ Հանուի Ռուլինսն անգլիացին Աքեմենեան արձանագրութեանց ընթերցման ամէն նրբութիւններուն ծա-

գետաց հիւսիսային կողմանց լեզուներու հետ խնամութիւն ունենալ կը թուի: Ասոնց իմաստը կը կռահուի՝ շնորհիւ յասորեստանեայց փոխ առնուած գաղափարանիշերու, անիծից ձեւերու, եւ մի քանի խալդեան ծանօթ բառերու՝ որոց ցուցակը հարստանալու վրայ է:

Նոթ էր. Նինուէի աւերակաց՝ ի ձեռն Պօթա ֆրանսացւոյն՝ գիւտը (1846), Գոյունճուզի եւ Խօրսապատի պեղումներն ու յաջորդ տարիներու Լէյարդ անգղիացւոյն Նէմրուդի բլրին վրայ Դալազ քաղաքի աւերակաց գիւտն, եւ Գոյունճուզի աւերակաց պեղման շարունակութիւնը շատ մը արձանագրութիւններ երեւան հանեցին, որոց ընթերցման իբր բանալի ծառայեց եռալեզուեան (պարսիկ, բաբելական եւ շոշական) արձանագրութիւն մը, եւ այսպէս քիչ տարիէն կարողացուեցան բոլոր ծանօթ Բաբելական, Ասորեստանեան, Շոշական ու Մարական արձանագրութիւններն՝ որոց քերականութիւնն ու բառաբանն իսկ պատրաստուեցան:

Իսկ գալով հայկականաց՝ զորս Խաղիսն եւ կամ Վանեսն կ'անուանեն՝ ասոնք դարուս սկիզբը սկսան հրաւիրել գիտնոց ու շը. ֆրանսական կառավարութիւնը 1828ին իր ծախքով Շուլց գերմանացին յղած է ընդօրինակել զանոնք, սա ի ձուլամբով՝ քրդաց կողմանէ սպաննուելով իր գործը կիսատ մնաց, եւ 1840ին միայն իր ընդօրինակութիւնները ձեռք անցուելով հրատարակուեցան Journal Asiatici մէջ: Շուլցէ վերջ ընդօրինակութեան գլխաւոր աշխատողը եղած են, Մեսրոպ եպիսկոպոս Սմբատեան, որ 1862էն ի վեր կը հրատարակէ «Արարատ» հանդէսին մէջ իր գտած արձանագրութիւնները Սիմոնիս եւ Հիլլեռնա ֆրանսացիք՝ որք մինչ իրենց օրերը (1893) ծանօթ 68 արձանագրութեանց վրայ աւելցուցին 30 նորեր. Վ. Պէլլ գերմանացին (1892), եւ Նիկոլսկի եւ Վանսկի ռուսերն (1893-4) իրենց ճանապարհորդութեամբ կարեւոր արձանագրութիւններ հաւաքեցին: Այս վերջնոց արձանագրութիւնները բաղդատելու գացած են ապա Լէման եւ Բասմաճեան, Այժմ ծանօթ են շուրջ 200 արձանագրութիւնք: Լէման կը խոստանայ ամբողջ արձանագրութեանց մի հրատարակութիւնը տալ:

Ընթերցման առաջին յաջող փորձն ըրաւ Ստանիսլաւ Կիւար (1880), որոյ հետեւելով կատարելագործեց այդ դրութիւնը Սէյս (1881), եւ արձանագրութեանց համեմատական ուսումնասիրութեամբ,

Գալով խալդեան սեպաձեւ գրերով արձանագրութեան լեզուին՝ ըսինք արդէն թէ դեռ խնդրոյ տակ է. ոմանք (Հինքս, Մորդման, Հիսարեան) հին հայերէն կը համարին, այլք (Սանտալճեան) բառերու մեծամասնութիւնը միայն հայերէն կը կարծեն եւ միւսները դրացի լեզուաց յատուկ. մի քանի գիտուններ (Լընորման, Սէյս) վրացերէնի մերձաւոր կ'ենթադրեն, կան ալ որ (Գալուստ Տէր Մկրտիչեան) ուտերէնի մօտ կը գտնեն եւ կամ անծանօթ լեզու մը կը համարին (Կիւար):

Հաւանականաբար Խալդեանք ընդունած էին բաբելացւոց աստեղագիտական ծանօթութիւններն⁽¹⁾ ու ժամանակի բաժանումը⁽²⁾, չափի, կշիռի ու դրամական

ոչ միայն թարգմանեց զանոնք, այլ եւ բառարանը շինեց. Մեծապէս նպաստեցին նաեւ Գ. Հ. Միւլլէր (1888), եւ ի մերայնոց՝ Տիար Բասմաճեան ի Փարիզ եւ Հայր Սանտալճեան ի Հռովմ: Առ այս նպաստած են նաեւ Լընորման, Հինքս, Լէման, Ռօբերդ, Լայարդ եւ այլք:

Ուրարտերէնով եւ մի այլ ծանօթ լեզուով արձանագրութիւններ մեծապէս պիտի նպաստեն ընթերցման եւ հասկացողութեան, բայց միայն 1895ին երկլեզուեան (ուրարտերէն եւ ասորեստաներէն) արձանագրութիւն մը գտնուած է, սակայն շատ համառօտ ըլլալուն՝ մեծ ծառայութիւն մը չմատուց:

(1) Բաբելացիք կը ճանչնային երկրիս 5 մոլորակներն որոց վրայ կը բարդէին եւ Արեգակն ու Լուսինն եւ կ'ընդունէին 7 մոլորակ, զորս աստուածութիւններ կը համարէին, յորոց ծնունդ առած են հրէական 7 հրեշտակապետութիւններն՝ որք եւ ընդունուեցան բրիտոնէութեան մէջ: Երկնային հասարակածը կը բաժնէին 12 կենդանակերպներու միջեւ, եւ 360 աստիճանի:

(2) Տարին կը բաժնէին կենդանակերպներու թուով 12 ամիսներու. ամիսներն ըստ Լուսնի կերպարանափոխութեանց 4 շաբաթներու, եւ շաբթուան 7 օրերէ իւրաքանչիւրը 7 մոլորակաց միոյն նուիրեալ էր. տինն ու գիշերը 12ի կը բաժնէին եւ ժամերը 60 վայրկեանի՝ ճիշտ այսօրումսին նման:

դրութիւնները⁽¹⁾, տիեզերաց ստեղծագործութեան⁽²⁾ մասին կազմած գաղափարն եւ օրէնսգիտութիւնը:

Խալդեանց՝ Աստեղագիտութեան մասին հմտութեան ապացոյց է Հայկ. շրջանը:

Խալդեան արձանագրութեանց մէջ ներկայիս շատ մը աշխարհագրական անունները գրեթէ նոյնութեամբ կան եւ որոց ցանկը տուինք արդէն (էջ 15): Յատուկ անուններէ Մենուաշի՝ Մանաւազ, Արգիստիսի՝ Արագած, եւ Արամէի՝ Արամ ըլլալուն կասկած չունինք: Տիար Բասմաջեան 1902ին «Բանասէր»ին մէջ հրատարակեց հայ նախարարութեանց լիակատար ցանկն՝ որոց մի մասը յաջողած էր գտնել սեպածեւ արձանագրութեանց մէջ:

Խալդեանք էին բարձրահասակ, հուժկու, աշխատասէր, քաջամարտիկ եւ յանդուգն ի պատերազմի: Ժողովուրդն էր երկրագործ եւ կենդանաբոյծ. գիտէին լաւ մշակել հողն՝ եւ առատ հունձքեր յառաջ բերել (ցորեն, գարի, գինի, իւղեր եւ այլն): Հմուտ էին երկրաչափութեան, ողողման օրինաց եւ ջրմուղիներու միջոցաւ հեռուններէն ջուր բերելու ար-

(1) Հրեայք Բաբելոնացւոց չափը, կշիռն եւ դրամական դրութիւնը կը գործածէին, ինչպէս այլ սեմական ազգերը:

(2) Սուրբ գրոց աւանդած ստեղծագործութեան եւ ջրհեղեղի պատմութիւնները քաղդէական պատմութեանքներ են: Ս. գրոց տասն առաջին նահապետները՝ քաղդէական 10 առաջին թագաւորաց կը համապատասխանեն. Հրէից 7րդ նահապետ Ենոփքը՝ Բաբելոնացւոց 7րդ թագաւորին կը համապատասխանէ. սա երկնից եւ երկրի զաղտնեաց գիտակ Արեւի Շամալ աստուծոյ ծառան էր, որ Ենոփքի նման 365 տարի ապրած է, տարուան օրերու թուօք:

ուեստին. ասոր ապացոյց են Արտամէտի, Բերկրիի, Արծուաբերդի, Մանազկերտի, եւ Խոտորջուրի ջրմուղիներն, առ այս ստէպ ստորերկրեայ ուղիներ (Բէ-ձէ-Է) կը փորէին: Խաշնարած էին Նախահայք ամառն իրենց հօտերով մարգերը կը շրջէին, լաւ ձիեր ու էջեր կը բուծանէին: Ասորեստանեայք միշտ ձիու, էջի, ջորիի, արջառի, ոչխարի, երկսապատ ուղտի⁽¹⁾, եւ զինիի տուրք կը դնէին Խալդեանց վրայ:

Նախահայք՝ Ասորեստանեայց նման՝ կը ճանաչէին մետաղներն. արծաթ, ոսկի, պղինձ, անագ ու երկաթ հանել գիտնալու էին, զի ստէպ արծաթի, ոսկիի, պղինձի, արոյրի (պղնձի եւ անագի խառնուրդ) տուրք կը դրուէր Ասորեստանեայց կողմանէ: Մետաղներով զէնքեր, զարդեր, բաժակներ ու արձաններ կը պատրաստէին, զորս ճարպիկօրէն կը նկարէին. գիտէին եւ կերպասներ հիւսել:

Քաղաքներն ամուր տեղեր եւ կամ՝ լեռանց բարձրերը կը հաստատէին: Քաղաքները փոքր էին եւ երկայն քառանկիւնի ձեւով. պարիսպներն առանց շաղխի՝ քարերու կարգաւ ու արուեստիւ զետեղմամբ հիւսուած էին, պարիսպներն ատամնաւոր կատարներ ունէին եւ տեղ տեղ քառանկիւն աշտարակներ կը կրէին եւ տկարագոյն մասանց առջեւ պատնէշներ (braie) կը շինէին: Այս ժամանակներէն մնացած են Վանայ, Մոխրաբերդի (Արճէշ), Էթիաուսի, Երուանդակերտի, Բալուի բերդերը:

(1) Հաւանականաբար այս աստեղները Հայաստանի մէջ կային երկսապատ ուղտեր, որք այժմ Կեղդոնական Ասիոյ յատուկ են:

Հաւանականաբար հմուտ էին լծակ, ճախարակ եւ գլան գործածել ի պէտս շինութեանց: Քարաժայռից մէջ սենեակներ կը փորէին՝ որք ըստ ոմանց արքայից զանճարաններ կամ ապաստարաններ էին եւ ըստ այլոց գերեզմաններ⁽¹⁾: Ճարտարապետութեան եւ քանդակագործութեան մասին Խալդեանք շատ ետ մնացած ըլլալ կը թուին՝ իրենց դրացի Ասորեստանեայց բաղ-

(1) Վանայ բերդը հրաշակերտ մ'է եւ Խալդեան ճարտարապետութեան փառքը կրնայ համարուիլ: Սա Վանայ ծովուն արեւելեան եզերքը քարաժայռ բլուր մ'է, որոյ հարաւային կէսը տաշուած է ու անկէ յառաջ եկած լեռկ մակերեւոյթին վերի մասին վրայ փորուած են 5 այրեր: Այս փորուածքները պարզ այրեր չեն՝ այլ ահագին եւ կանոնաւոր սրահներէ ու սենեակներէ կազմուած ընդարձակ բնակավայրեր: Այրերէն մին ունի մէջէ մէջ երեք մեծ սրահ, որոց իւրաքանչիւրն երկու կողմաւան սենեակներով: Այս բերդն արեւմուտքէն միայն կարելի է բարձրանալ: Այս քարաժայռի արեւմտեան հարաւային անկիւնը կը գտնուի մէկ քառ. մէթրէ աւելի կողմով եւ 7-8 մէթր երկարութեամբ կռանիթէ ահագին քարերու շարք մը՝ որք լեռան ապառաժէն տարբեր են եւ ծովուն միւս կողմէն բերուած են: Բերդի այդ անկիւնը կը գտնուի առատ ջուր՝ յորմէ կրնային օգտուիլ անշուշտ բերդի մէջ ապաստանողներն՝ որոնք իրենց ամրութիւններէն դուրս չելլելու համար՝ հաւանականաբար այդ այրերու գոնէ մէկէն ներքին ճամբայ մը կար դէպի ջուրն: Այս քարաժայռին ու հեռուէն բերուած հսկայ քարերուն վրայ կան սեպածեւ արձանագրութիւններ: Տաշուած մակերեւոյթին վրայ վերօք կայ եւ Քսերքսէսի եռալեզուեան մի արձանագրութիւնը (պարսկական, մարական, բաբելոնական) յորում կ'ըսէ թէ՛ իմ հայրս Դարեհ այս մակերեւոյթը յիկեց սակայն բան մը չկրցաւ արձանագրել ու ես արժանացայ գրել տալ զայն: Այս բերդի յիշուած կողման ստորոտը կը գտնուի Վանայ քաղաքը:

Քաղաքէն քիչ հեռի կը գտնուի 7 բլուրներու շարքէ կազմուած շղթայ մը՝ որոյ արեւմտեան ծայրը կը գտնուի Մ'հերի դուռն՝ որոյ նշանաւոր արձանագրութեան մասին խօսեցանք, իսկ միւս ծայրի գագաթը կը գտնուի եղբւր մահեան մը, որոյ խոշոր քարերը՝ հեռիներէ բերուած՝ այժմ քաղաքի ամէն կողմերը կը գտնուին: Այդ տաճարը 54 լայն աս-

դատմամբ: Տուները քառանկիւնի էին, եւ քարէ կամ աղիւսէ պատերով շրջապատուած, վերն երդիք մ'ունէին ընդհանրապէս տափարակ, մերթ շեղ՝ երկու զանիթափներով:

Միեւնոյն տան մէջ կը կենակցէին հայր, մայր, զաւակներ ու թոռներ, նահապետական դրութեամբ. հայրն էր ընտանեաց մեծը, կիները գրեթէ ստրուկներ էին: Տան կարասին շատ պարզ էր. հողէ կամ պղնձէ մի քանի անհրաժեշտ առարկայներէ ու գետինը ծածկող փսիաթներէ կամ կապերտներէ կը բաղկանար շատ անգամ: Ձեռքի աղօրիքով մը հացահատերը ալիւրի կը վերածէին եւ տաշտի մը մէջ շաղախելով՝ անխմոր հաց մը կը պատրաստէին:

Արքայական պալատները մեծ էին, ճակատը սիւներու շարք մը կը կրէր, եւ զարդարուած էր մետաղեայ նկարուն վահաններով ու սկուտեղներով. սրահներու ներքին երեսներն արձանագրութիւն կրող քարերով պատեալ էին. պալատներն անշուշտ շատ ճոխ կերպով կարասաւորեալ էին: Տաճարներն արտաքուստ աւելի կանոնաւոր կ'երեւէին, որմերն աւելի արհեստիւ հիւսուած էին, գաւիթը լիքն էր պղնձեայ արձաններով, եւ մէջտեղը կը գտնուէր պղնձեայ աւազան մը:

տիճաններու սանդուխով մը կ'իջնայ այդ լեռան մէջ փորուած ընդարձակ սրահ մը: Այս այրը բերդի փորուածքներէն աւելի հին կ'ենթադրուի: Վանայ ծովուն հարաւային եզրն՝ Աղթամարէն երկու ժամօք հեռի՝ Նարեկայ գիւղի մօտակայ լեռան մէջի Նարեկացւոյ ձգնարանն եւս խալդեան ժամանակներէն փորուած այդ մ'է: Ոմանք այս հրաշակերտները Քուշեան ճարտարապետութեան մնացորդներ կը համարին:

Անդ կը գտնուէին խորաններ, նուիրաբերութեան քարեր, մարդոց ու կենդանեաց արձաններ, եւ վահաններ⁽¹⁾ որոց վրայ մարդոց ու կենդանեաց բարձրաքանդակ ու խորաքանդակ նկարներ կային:

Անօթներու համար ընդհանրապէս պղնձի ու անագի խառնուրդ մը (անագապղինձ) կը գործածէին, զոր զիտէին ձուլել. զիտէին եւ ձուլել ոսկին ու արծաթը: Երկաթը ծանօթ էր անոնց:

Ասորեստանեայք շատ անգամ Ուրարտացիներէն տուրք կ'առնէին պղնձէ անօթներ, ձիու կազմածներ, բուրդէ ու կտաւէ զգեստներ, որք ցոյց կուտան արհեստից զարգացումն ի Խալդիա:

Ալապաստը որ Հայաստանի յատուկ քար մ'է կը զարդարէր Ասորեստանեայց եւ Բաբելացւոց պալատներն, արձաններու ու ոգիներու ձեւ առած, որոց քանդակագործք հաւանականաբար Նախահայք էին:

Զգեստեղինաց գալով՝ իշխանք եւ իշխանուհիք կը կրէին մանեակներ, ապարանջաններ, ականջի օղեր, երկար զգեստներ եւ գլուխնուն վրայ թագանման առարկայներ: Ժողովուրդը կը կրէր փոխզական գտակ, կամ ասուրական գլխանոց, կը փաթթուէին սփածանելիի մը մէջ, կը կրէին գօտի մը, ոտքերնին մերկ էին կամ քետական մոյկ կը կրէին:

Հմուտ էին վաճառականութեան, իրենց երկրի բերքերը (ցորեն, գինի, կենդանի, ալապաստ, եւ այլն.)

⁽¹⁾ Ուրսայի վահանն որ Պերլինի թանգարանին մէջ կը գտնուի առիւծներու նկարներ կը կրէ եւ արհեստի նրբութիւն կը ցուցնէ:

կը տանէին Եփրատի միջոցաւ Կարկամիշ ու անկէ Սիրոնի եւ Տիրոսի հրապարակներն, եւ Որոնդէսի ու Յորդանանի միջոցաւ Պաղեստին եւ գուցէ մինչեւ Եգիպտոս:

Ասորեստանեայք չարքաշ ու քաջ մարդիկ էին, սակայն բոլոր սեմական ցեղերու նման անգութ, արիւնկալ եւ չար էին. իրենց տիրած ժողովրդեան ինչքերը զրաւելով ու զայնս զերելով չէին բաւականանար, այլ անոնց քաղաքները կը քանդէին ու կ'այրէին, բնակիչներն եթէ չցցէին՝ զանոնք կ'անդամահատէին, ձեռք, ոտք, քիթ ու ականջ կը կտրէին, կիներն ու տղայք ողջ ողջ կ'այրէին. զինուորներու զլուխներով բուրգեր կը կազմէին, զօրավարները պատի մէջ կը հիւսէին, իշխանաց ու թագաւորաց աչքերը կը փորէին, եւ կամ մորթագերծ կ'ընէին եւ մորթովը տիկ կը շինէին ու կը կախէին, ժողովրդեան սարսափ տալու համար, գերիներու քթէն, լեզուէն ու շրթունքներէն օղակներ անցնելով իրարու հետ շղթայներով կը յօդէին: Այս բոլոր անգթութիւնները կ'ընէին յանուն Աստուծոյ եւ ի հաճոյս Աստուծոց, որոց սերնդէն էին ասորի թագաւորները: Միեւնոյն կարգի անգթութիւններ կը տեսնանք եւ այլ սեմական ժողովրդոց մէջ, որպէս Հրէից՝ որոց Եհովան էր Աստուած վրէժխնդիր:

Այս անգթութիւններն անշուշտ իրենց ազդեցութիւնն ունեցած են եւ Խալդեանց վրայ՝ սակայն անոնք երբէք նոյն աստիճանի անգութ չեղան եւ արիւնկալութիւն ցոյց չտուին, իրենց յաղթած ցեղերու մասին:

Ըստ Խորենացոյն Արամ Նիւքար մարը բռնելով զայն ճակատէն զամեց Արմաւիրի աշտարակին:

Խալդեանք լաւ մարտիկներ էին ունէին սովորական զէնքերէ (աղեղ, նիզակ) զատ պատերազմի մեքենաներ եւ մարտականքեր: Խալդեանք շատ անգամ իբր քաջամարտիկ վարձու զինուոր կը փնտռուէին:

§ 3. Արմէններու ի Մեծ Հայս մուսֆն ու անոնց ազդեցութիւնը

Փոխական Արմէն ցեղին մուտքը 675ի ատենները տեղի ունեցած համարելով՝ անոնց ազդեցութիւնը մինչ 610 թուականը պիտի քննենք աստ. զի այն ատեն Մար-Պաշտական իշխանութեան տակ մտած ըլլալով մեր բնագաւառն՝ անոնց քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնը սկսած է: Վերջ կոյս այս շրջանի տեղի ունեցած Սկիւթացոց տիրապետութիւնը նկատի չալիտի առնենք, զի ինչպէս տեսանք, հեղեղի մը պէս եկան՝ ու քանի մը տարիէն զացին, հաւանականաբար առանց մեծ ազդեցութիւն ներգործելու, եւ եթէ անոնցմէ երկրին մէջ մնացողներ եղան՝ որպէս հաւանական է՝ անոնք ալ անշուշտ համակերպեցան ու ընդունեցին երկրին քաղաքակրթութիւնը՝ քան թէ իրենցն անոնց տալ փորձեցին:

Գալով արեւմտից եկող Արմէններուն, ասոնք մեծ յեղափոխութիւն մը յառաջ չբերին, զի մուտ-

քերնին հանդարտ էր եւ տեղական իշխանութիւնն արդէն տկարացած ըլլալով մեծ ընդդիմութիւն չյարոյց:

Երիմինա չունի որ եւ է արձանագրութիւն, զի չունի պատմելու արժանի գործ: Յաջորդներն Ուրսա Գ. եւ Սարիդուրիս Գ. երկրի բարեկարգութիւնը հաստատել կը ճգնին, եւ զգալով տկարութիւննին՝ իրենց երբեմնի ախոյեան Ասորեստանեայց արքայից դեսպաններ ու նուէրներ ղրկելով՝ կը դաշնակցին, կը բարեկամանան եւ անոնց օժանդակութեամբ կ'երազեն զօրացնել իրենց իշխանութիւնն. այլ ի զուր, զի Ասորեստանեայք եւս տկարացած էին. ուստի եւ այս ճիգերն ի դերեւ ելան: Հուսկ ուրեմն սկիւթական հեղեղը հասաւ՝ Խալդեան Իրքիասի օրով, որ արդէն Երասխի ափունքն ամփոփուած էր, եւ այդ իշխանութիւնը բարձաւ ու ապա Մարաց լուծին տակ մտաւ այդ երկիրն, ունենալով իրեն ուրոյն կառավարիչ իշխաններն՝ որոց առաջինը Խորենացոյ Պարոյրն ըլլալ կը թուի, եւ հաւանաբար Արմէն ցեղէն:

Ալորոտեաններէ շատեր՝ անշուշտ նեղուելով յարեւմտից եկող նորեկ տարրէն՝ սկսան դէպի հիւսիս ելնել ու Կովկասի լեռնաշղթային ամրութեանց ապաւինիլ. սակայն ժողովրդեան մեծ մասը մնաց իր բնագաւառին մէջ եւ խառնուեցաւ եկ ցեղին հետ:

Արմէններու գալուստէն վերջ իսկ՝ Նախահայ իշխանք շարունակեցին իրենց ազգային սեպաձեւ գրերով արձանագրութիւններն, ինչպէս Իրքիաս. սակայն ապա այդ իշխանութեան բարձմամբ՝ լքուեցան անոնք եւ

հաւանականաբար սկսան գործածել Արմէններու փոխ-
գական տառերն, սերեալ ի փինիկականէ⁽¹⁾:

Մեր այս կարծիքը հաստատող զօրեղ ապացոյց-
ներ՝ այսինքն գրական մնացորդներ՝ չունինք ի ձեռնին,
սակայն տրամաբանութիւնը կը ստիպէ զմեզ հաւատալ
անոր գոյութեան, զի հնար չէ որ այնչափ վաղիւ
գրականութիւն ունեցող մի ազգութիւն՝ յանկարծ դադ-
րի գիր եւ դպրութիւն ունենալէ, մինչդեռ իր դրացի
անգիր ազգեր իսկ մեծ ընդունելութիւն կ'ընէին փինիկ
ծագմամբ այբուբենից եւ անով գրականութեան կը սկսէին:

Այս գրերն ապրած են եւ յաջորդ շրջանին. ար-
դարեւ Քրիստոսէ 4 դար առաջ՝ Արեւմտեան Հայոց
վրայ իշխող Տրիբազ կառավարչին դրամներն՝ այս
փինիկ-փոխգական գրերը կը կրեն:

Այս տառերն եթէ ոչ ի ժողովրդեան՝ գոնէ ի մեհ-
եանս ի գործածութեան էին: Արշակունի հարստութեան
առաջին շրջանին ալ հաւանականաբար կը գործած-
ուէին այս գրերն: Ըստ Բ. դարու յոյն պատմիչ Փի-
լոստրատոսի՝ Արշակ թագաւորն Հայոց (հաւանակա-
բար Մեծն Տիգրանի հօր նախորդը) ինձ մը բռնելով՝
զայն նիւսիա Աստուծոյն նուիրեց եւ կենդանոյն պա-
րանոցն անցնել տալով ոսկի մանեակ մը՝ վրան գրեց
Հայ աստուծոյն՝ «Արշակ թագաւորն Հայոց՝ Աստուծոյն
նիւսիայ»: Այդ Յոյն պատմիչի հայ տառեր անուանածն՝
հաւանականաբար այս փոխգական գրերն էին:

(1) Փինիկ տառերը Քրիստոսէ տասը դար առաջ հնարուած են:

Ե. դարու հայ պատմիչք Դանիէլէան գրէր՝ ի ձեռն
Մեսրոպայ գիտի մասին խօսելով կ'ըսեն թէ՝ «...»
...», այլ երբեք է եւր արեւելեան Բաղն Եւքա գրեր
են (Կորին, Խորենացի, Փարպեցի), եւ որք անշուշտ
այս փոխգական գրերը կ'աւանդեն:

Ազգային պատմիչք այս հինաւուրց գրերը Դանի-
էլէան «...» կ'անուանեն, զի Ե. դարու սկիզբները Դա-
նիէլ անուն եպիսկոպոսի մը քով գտաւ զանոնք Մեսրոպ⁽¹⁾:

Այս գրերու թիւը հաւանականաբար փինիկ գրոց
քանակաւ 22 էր՝ եւ բնականաբար ներկայ այբուբենի
մէջ մօտաւորագոյն հնչում ունեցող գրերն որպէս՝
ր, ո - գ, կ - չ, ջ, ճ, եւն. եւ կրկին գրերն (ւ, վ - լ, ղ)
մէկ գրով միայն ներկայացեալ էին, եւ կարելի է խա-
զերով ու պայմանական նշաններով՝ միեւնոյն գրերու
աւելի նուրբ կամ խիստ արժէք տալով՝ կը բաւակա-
նանային, զորս Մեսրոպ երկու տարի գործածելէն ետք
կատարելագործեց դրացի ազգերէ գրեր առնելով:

Հաւանականաբար այս գրերը գործածուեցան մին-
չեւ Մակեդոնական տիրապետութիւնն՝ յորժամ յոյն
գրերը մուտք գտան ի մեզ, եւ միայն յազգային մեհ-
եանս կը գործածուէին այս հինաւուրց տառերն՝ որք
ապա ի սկիզբն Դ. դարու բնաշինջ եղան ի ձեռն Գրի-
գոր Լուսաւորչի:

(1) Տե՛ս «Ծագումն հայ տառից» Տօթ. Տաղաւարեան, Վիէն-
նա, 1895:

§ 4. Մար-Պարսիկ ազդեցութեան ժամանակ

Յետ Նինուէի կործանման (608), Կիաքսար կը տիրէ Հայոց, եւ ի ձեռն Պարոյր իշխանին կը կառավարէ զայնս: Կիաքսարի յաջորդաց օրով Հայք քանիցս ապստամբութեան փորձեր կ'ընեն եւ վերջապէս Կիւրոսի լուծին տակ կը մտնեն: Վահագնի ապստամբութեան փորձերը յաջող ելք չեն ունենար եւ Հայք պարսիկ իշխանապետութեան տակ կը մնան մինչեւ Աղեքսանդր Մակեդոնացին (331):

Մար-Պարսիկ տիրապետութեան այս երեք դարերն ունեցած են բաւական խոր ազդեցութիւն: Մարք եւ Պարսիկք համացեղ են ծննդեամբ, երկուքն ալ Արիական, որք եւ ապա կրկին իրարու հետ խառնուեցան եւ միեւնոյն քաղաքակրթութիւնն ունէին:

Պարսիկք՝ ինչպէս առիթ ունեցանք ըսելու՝ յաւուրս Դարեհ Վշտասպանի՝ Ասորաբաբելացւոց գրութիւնն առին, ու այդ սեպախմբերու ոմանց տառական արժէք տալով՝ այբուբենարան մ'ունեցան, ու այդ գրերով գրականութիւն մը մշակեցին, որ տեւեց մինչեւ Մեծն Աղեքսանդրի տիրապետութիւնն. թէպէտ Արշակունի Պարթեւք կը գործածեն զայնս մինչ Բրիստոսի Ա. դարն իրենց երկրին մէջ (Պարթեւաստան):

Այս այբբենական սեպաձեւ գրերով՝ Քսէրքսէս Վանայ քարաժայռին վրայ դրոշմել տուած է եռալեզուեան (պարսիկ, մար եւ բաբելական) արձանագրութեան պարսկերէն մասը, սակայն հայ լեզուի հա-

մար գործածուած ըլլալու ապացոյցը չունինք ցարդ: Տիար Բասմաշեան կը կարծէ թէ Հայ այբուբենն՝ այդ պարսիկ սեպաձեւ գրերէն սերած է⁽¹⁾. մենք փոխզական տառերէն յառաջ եկած կ'ենթադրենք, որպէս առիթ ունեցանք ըսելու:

Ըստ Քսենոփոնի՝ իր ժամանակն (401 Ն. Ք.) պարսիկ լեզուն շատ ընհանրացած էր ի Հայս եւ գրեթէ ամէն ոք գիւղացիներն իսկ կը հասկնային զայն:

Այս ատեններն արդէն բանաստեղծութիւնը զարգացեալ էր ի Պարսիկս, որոյ ապացոյցն են Եւրուպոսներն, եւ որ մեծապէս ազդած է մեր նախահարց վրայ⁽²⁾: Քսենոփոն կը գովէ Հայոց հիւրասիրութիւնը:

Պարսից կրօնը նախ պարզ էր. Երկնից կամարը կը պաշտէին իբր գերագոյն Աստուած, սակայն ապա զրադաշտական եղան Բրիստոսէ վեց դար առաջ, ընդունելով բարոյ եւ չարի սկզբունքները, կրօն՝ որ ապանցաւ դրացի ազգաց, որպէս եւ Հայոց⁽³⁾:

(1) Տես Բասմաշեան 5/17 Մայիս 1880ին առ Փրիտորիս Միւլլըր մեծանուն լեզուագէտ եւ ուսուցիչն Վիէննայի համալսարանին՝ զրած նամակը, հրատարակեալ ի «Բազմավէպ Հանդիսին 1908 Նոյ. Թուոյն»:

(2) Հաւանականաբար այս ժամանակներուն յատուկ են Շաւրայի մասին ըսուածները զորս Խորենացին մեզ կը հաղորդէ. «Թէ քո Շաւրայի որկորն է մեր Շիրակայ ամբարըն չեն» եւ արդէն Շաւր պարսկերէն է եւ կը նշանակի որկրամոյ, Նոյնպէս նաեւ «Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն ի Տուհայ գաւառէն, գժասաղ գետով, եկեալ, նստեալ գժրէզ բլրով, զԱրտիմէտ քաղաքաւ, գժասաղ գետով, կռել կոփել զդուռն Երուանդայ արքայի» պատմութեամբը, Սա անշուշտ երուանդայ քեռայր Վարդգէսի մասին ըսուած է:

(3) Ի մասին Զրադաշտական կրօնի տես ի մէջ այլոց մեր «Հայոց հին կրօններն» գործը, Բ. տիպ, 1909 ի Կ. Պոլիս:

Հայք այս ժամանակամիջոցին զրադաշտականք էին, Դարեհ Վշտասպեանի եւ Քսէրքսէսի Պերսապոլիսի արձանագրութեանց մէջ Հայք զանդիկ կրօնիւ ազգաց կարգը յիշատակուած են: Այդ միջոցին Հայք Զենտաւեստայէն զատ ընդունած ըլլալու են եւ Հնդկական Վետան, որոյ վէպերէն ոմանք պատմական ձեւ առած են ի Խորենացոյ, որպէս Վահագնի մասին պատմութեանը:

Պարսիկք ի Սկիւթացոյց առին եւ Տարրապաշտութիւնն եւ մանաւանդ կրակի պաշտօնն, որոց հետեւեցան եւ Հայք: Պարսիկք ոչ տաճար ունէին եւ ոչ արձան, բացօթեայ կը կատարէին իրենց կրօնական արարողութիւնները. գիտէին սակայն կառուցանել զեղեցիկ պալատներ եւ դամբարաններ: Իրենց ճարտարապետութեան ուսուցիչք Ասորեստանեայք եղած են, սակայն իրենք գիտցած են այդ արուեստն իւրացնել՝ եւ ճարտարապետական ուրոյն ոճ մ'ունենալ: Այս պարսիկ ճարտարապետութիւնը մեծապէս ազդած է իրենց տիրապետութեան ժամանակամիջոցին Հայոց շինութեանց վրայ:

Պարսիկք ճանապարհներու ցանց մը հաստատած էին իրենց կայսրութեան ամէն կողմն, եւ ընդ երկարութիւն ճանապարհաց օթեւաններ շինուած էին ի պէտս ճանապարհորդաց եւ վաճառականութեան: Ամեն կողմ թղթատարական հաստատութիւններ կային եւ կանոնաւոր սուրհանդակներ կ'երթեւեկէին: Հայաստան ոչ միայն ունեցաւ այլ եւ պահեց այդ հաղորդակցութեան միջոցները, զորս կը հաստատենք եւ մեր Արշակունեաց օրով:

Ըստ մեր Պատմահօր՝ Տիգրան Երուանդեան հայկական բանակը զարգացուց, երկրագործութեան եւ վաճառականութեան մեծապէս նպաստեց:

Քսենոփոն զՀայս հովիւ (կենդանաբոյծ) եւ երկրագործ կ'անուանէ: Հայք կը բուծանէին ձի, եղ, կով, ոչխար, այծ զորս կը մնուցանէին խոտով: Իրենց գետնափոր տուներու մէջ ունէին ցորենի եւ գարիի լեցուն ամբարանոցներ, ունդեղէններ, որպէս նաեւ անուշահոտ գինի, չամիչ, կնճիթ, զանազան իւղեր, խոզի ճարպ, բոյսերէ հանուած իւղեր ու ոգիներ, եւ գիտէին պատրաստել գարեջուրը (գարիի գինի) զոր երկար ու բարակ եղէգներով՝ ծծելով կ'ըմպէին:

Մշոյ դաշտին մէջ երկրագործութիւնը շատ զարգացած էր, որով եւ մշակ (մշեցի) անուանումն երկրագործաց (Գարազաշ): Այս շրջանին մէջ մշակութիւնը շատ յարգի էր ի Հայս. Շիրակայ գաւառի յուղթի բարեբերութիւնն առածի կարգ անցած էր: Հայաստանի գինին եւ ձիազգիներն անուանի էին եւ արտածութեան առարկայ:

Հայք իրենց ձիերով եւ ջորիներով Տիւրոսի հրապարակը կը լեցնէին (Եզեկիէլ Իե. 14՝ Ն. Ք. 600): Պարսից՝ տարին 20,000 ձիու տուրք կուտային, որ սահմանեալ էր Միհր Աստուծոյն զոհի համար՝ հաւանականաբար եւ բանակին: Հերոդոտոս կը յիշատակէ Հայոց՝ Բաբելոնի հետ ունեցած վաճառականութիւնը. կը նկարագրէ Հայոց նաւերն, որք ձուածեւ էին՝ ուռենիի ճիւղերով կազմուած, մորթով պատուած. յատակը

յարդ կը լեցնէին, երկու թիավարք կը վարէին, եւ առ նուազն մէկ էջ կ'ունենային: Այսպէս Տիգրիսէն եւ Եփրատէն կ'իջնէին Բաբելոն, հոն ապրանքը կը պարպէին, նաւը կ'աւրէին, կազմածի փայտը կը ծախէին, եւ մորթերը իշուն բեռնցելով՝ կը վերադառնային: Այս նաւերը մինչ 1,000 տաղանդ¹⁾ կը տանէին: Հայք Բաբելոն կը ղրկէին նամանաւնդ զինի:

Այս շրջանին մէջ Հայք ոչ միայն Եփրատի եւ Տիգրիսի միջոցաւ մինչեւ Պարսից ծոցը կ'երթային՝ այլ եւ արեւելքէն Արաքսի եւ Կուրի միջոցաւ Կասպից ծովը կը հասնէին, եւ Իքսոս ու Յաքսարտէս գետերու միջոցաւ կը մտնէին ի Բակտրիա, ի Սոքտիանա, ի Պարթեւս, եւ անկէ նոյն իսկ ի Հնդկիս (Malte-Brume géographie):

Կիրոս՝ Հայոց եւ Կորդուաց դիմեց իր ի Հնդկիս ղրկած պատգամաւորներն առաջնորդելու գործին համար (Քսեն.), զի անոնք վաճառականութեամբ ծանօթ էին այդ ճանապարհաց:

Պատերազմի համար գործածած զլիաւոր զէնքերն էր նետ: Կորդուաց գործածած նետերն երկու կանգուն երկարութիւն ունէին, այնպէս որ Յոյները զայնս իբր տէգ կը գործածէին (Քսենոփոն):

(¹⁾ Տաղանդն իբր ծանրութեան չափ կը զանազանէր ըստ ազգաց. յունական տաղանդը 19½ հազարակրամ էր, բաբելականը 22, ասորեստանիայնը 30, եւ այլն. Հաւանական է որ Հերոդոտոս յունական տաղանդ ըսել կ'ուզէ, որով կ'ընէ 20,000 հազարակրամ:

ՑԱՆԿ ՆՈՒԹՈՑ

ՑԱՆԿԱԲԱՆ	Գ
ԳԼՈՒԽ Ա. — Մեր բնագաւառը, բնակչութեան ցեղերն, անուններն եւ լեզուն	
§ 1. Մեր բնագաւառն ու իր հին բաժանումները . (Լեռներ, Աւազաններ եւ Գետեր, Լիճեր, Կիսնայ, Խաղիայի հին բաժանումներն եւ իր դրացիները, Արմենիայի բաժանումները)	5
§ 2. Մեր բնագաւառի եւ անոր բնակչութեան անուններն	18
§ 3. Մեր բնագաւառի վաղեմի ժողովրդեան լեզուն	41
ԳԼՈՒԽ Բ. — Ուրուագիծ Պատմութեան Հայոց մինչ ց Աղեքսանդր Մակեդոնացի	
§ 1. Նախ-Արամեան ժամանակ	44
§ 2. Խաղեանք յետ Արամի (Արամե 48, Լուդիպրիս 52, Սարիդուրիս Ա. 52, Իսպուիմիս 53, Մեմուաշ 55, Արգիսիս 57, Սարիդուրիս Բ. 59, Ռուսա Կամ Ռուսա Ա. 62, Արգիսիս Բ. 66, Ռուսա Բ. 67, Էրիսմիս 69, Ռուսա Գ. 70, Սարիդուրիս Գ. 71, Իրֆիս 72)	48
Յանկ Խաղեան և Ասորեստանեայց թագաւորաց	73
§ 3. Սկիւթական արշաւանք	74
§ 4. Արմենեան հարսութիւն (Պարոյր, Երուանդ, Տիգրան, Վահագն, Որոնդէս եւ Տերիքազ, Դարեհ Կողովանու, Վահե)	79
Յանկ Մար-Պարսիկ և Արմէն թագաւորաց . . .	86

ԳԼՈՒԽ Գ. — Նախափորձ պատմութեան բաղափա-
կերքութեան Հայոց մինչ ց Աղեքսանդր Մակե-
դոնացի

§ 1. Նախնական ժամանակ	87
§ 2. Ասորեստանեայց ազդեցութեան ժամանակ . .	92
§ 3. Արմեններու ի Մեծ Հայս մուտն ու անոնց ազ- դեցութիւնը	110
§ 4. Մար-Պարսիկ ազդեցութեան ժամանակ . . .	114

5476

0001449

20 13

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001449

